

GÜNEY KAZAKİSTAN'DA MEZAR VE MEZARLIK GELENEĞİ

Bekir DENİZ*

I- GİRİŞ

Günümüzde Kazakistan'da mezar'a **kuduk, mürde, beyit, ziyaret, korım, kaum, kabristan, kabriston, kör** veya **mazar** denir. Mezar baş taşına **mazar taşı** veya Özbeklerdeki gibi **kök tas** (gök taşı), kurgan türü mezarlara **obo** veya **oba**, türbeye **kesene** (anıt kabir), binası yıkılmış veya harap olmuş ve çoğu kez cenazelik katı (kripta) ortaya çıkmış türbeye **sağana**, minare-kule gibi yüksek yapılmış türbelere de **munara** adı verilmektedir. Türbenin alt katında yer alan, cenazenin konulduğu yere (cenazelik-kripta-mumyalık) **kör çırak** (karanlık oda), **gorhana** (kör hane), **sahana** veya **makat** denir. Mezarlığa ise **mazarat** denir.

Türk kültüründe en eski mezar tipinin kurgan (oba) olduğu bilinmektedir: Kazaklarda, bugünkü moğolistan'da olduğu gibi, eskiden **oboo**, günümüzde **oba** diye bilinen kurgan aileyi temsil etmektedir; Kazak kültüründe **Oba**, bir ailenin içinde yaşadığı üy'dür (ev-çadır). Günümüzde küçük çadırlara **kiyiz üy** (çadır ev), büyük çadırlara da **oba** adı verilmektedir. Birkaç çadırdan meydana gelen topluluğa da **oba** denilmektedir. Benzer örnekler Osmanlılarda **çadır**, hükümdar için yapılanları da **otağ-ı humayun** (otağ) diye tanınmıştır. Ancak, Anadolu'da da, Kazaklardaki gibi, birkaç çadır veya evden meydana gelen topluluğa da yine **oba** denilmektedir.

Bugün Güney Kazakistan'da insanlar öldüğünde **mezar** (mazar) ya da **kesene**'ye (türbe) gömülmektedir. Ölen bir kişi için mezar yapmak, türbe inşa etmek ve mezarlık ziyareti çok önemlidir: Mezarın şekli, mezara resimli bir mezar taşı dikmek veya ölen kişinin heykelini yapmak ve mezarın bir süre sonrasında Türbeye dönüştürülmesi zahmetli bir iş ve bir o kadar da külfetlidir. Mezarlık ziyaretleri ise adeta uyulması gerekli dinî bir kural gibidir.

Bu makalede, Güney Kazakistan'da, bir yıl boyunca yaptığımız araştırmalarda tesbit ettiğimiz ve daha sonrasında kaynaklardan da incelediğimiz cenaze merasimi, mezar ve mezarlık ziyareti, mezar yapımı ve türbe inşa etme geleneği konu edilecektir¹: Konu bir sanat tarihçi bakışıyla, sosyo-kültür ve mimari açıdan ele alınıp değerlendirilecektir.

---

*Prof. Dr. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi. 35100 Bornova-İzmir / bekir.deniz@ege.edu.tr.

¹- **Türk Tarih Kurumu** tarafından 1997 yılından bu yana, **Yurt İçi ve Yurt Dışında Bulunan Türk Eserlerinin Envanteri Projesi** yürütülmektedir. Bu projede Macaristan, Romanya, Avusturya ve Kazakistan'da bulunan Türk Eserlerinin envanteri tarafımızdan yürütülmektedir. Bu amaçla, 2003-2004 öğretim yılında, **Uluslararası Türk-Kazak Ahmed Yesevî Üniversitesi**'nde bir yıl çalıştık. Adıgeçen üniversitede hem ders verdik, hem de araştırma yaptık: Kazakistan'da çalışmamızı sağlayan Türk Tarih Kurumu başkanı Sayın Prof. Dr. Yusuf **Halaçoğlu** ile, üniversitede ders vermek üzere bizi

II- GÜNEY KAZAKİSTAN'DA CENAZE, MEZAR VE TÜRBE GELENEĞİ

II-1- Cenaze ve mezar geleneği:

Güney Kazakistan'da, Taraz şehrinin de içinde bulunduğu Yedisu (Jedi su) Bölgesi ile, Aral Gölüne kadar uzanan sahada birisi öldüğünde cenaze yıkanır. Önce kefene, sonra kiyiz'e (keçeye) sarılır. Halk arasında **tabıt** (tabut), **satı** veya **besik** denilen, dört kollu, ahşaptan yapılmış (günümüzde demirden yapılmaktadır) sal üzerine yerleştirilir. Bunun da üzerine halı veya kilim (gilem) örtülür. Daha üste de renkli, daha ziyade yeşil bir kumaş serilir. Evde kılınan cenaze namazının ardından mazarat'a (kabristan) götürülür. Mezarlıkta üzerindeki kumaşlar alınıp bir kenara konulur. **Gilem** uygun bir yere serilir. Cenazeye eşlik edenlere **süyekçi** denir. Definden sonra imam ve süyekçiler (cenazeyi taşıyanlar) bunun üzerine oturarak dua eder. Cenaze kiyiz içinde mezara kadar getirilir. Keçeden çıkartılıp, kefeniyle mezara defnedilir (Res.1-2).

Kazakistan'da mezar toprak içine, dikdörtgen şekilli bir sandık (grop) şeklinde açılır: Mezara **kuduk** denir. Kuduk erkeklerde **kindik**'ten (belden) aşağı, kadınlarda ise kindikten (belden) yukarı bir derinlikte kazılır. Zemin seviyesinin yaklaşık 50 cm. yukarısında, toprağın müsait olduğu yönde, toprağın altına bir hücre açılır: Bir insanın yatabileceği yükseklikte ve ölenin boyu ölçülerinde açılan bu bölüme **carma-jarma jerlug** (yarma yer) denir. Cenaze **jarma-carma** içine yatay şekilde yerleştirilir. Carma'nın kuduk (mezar) içine bakan ağzı, kerpiçlerin dar yüzü dışa gelecek şekilde, yan yana yerleştirildikten sonra, toprak ile kapatılır. Kuduk'un üzeri de, mezarın kazılması sırasında çıkan toprakla doldurulur². (Res. 3).

Kazakistan'da eskiden cenaze de keçe veya bir beze sarılarak kaldırılırdı³. M. Fuad Köprülü'nün yazdıklarına göre, "Bilhassa kış ortalarında, muayyen zamanda, her yıl Ahmed Yesevî'nin türbesi etrafında onbinlerce insan toplanır ve bir hafta ayın yaparlardı. Timur döneminden önce ve sonrasında, Kazaklar ve Özbekler arasında bu mezar civarında gömülmek bir ideal haline gelmişti. Kazak ve Özbek zenginleri türbe yakınında bir parça toprak satın alırlar; bunlar kışın ölseler bile cesetleri keçeye sarılarak bir ağaca asılır ve ilk baharda Yesi'ye götürülerek-kendi kabirlerine- Kara Ahmed, yani Yesevî'nin mezarı civarına defnolunurlardı"⁴ (Res.2).

Cenaze genellikle **ak kiyiz**'e sarılarak taşınır. **Kiyiz** (keçe) önceden yapılır ve üzerine örtülen **kilem** (halı-kilim) dokunur ya da satın alınır. Cenaze sahibinin böyle bir hazırlığı yoksa yakın akrabalar tarafından temin edilir. Ayrıca, ölenin anısına, sonradan da dokunup, meçit (cami) ya da kesene'ye (türbe) serilebilir. Buna **eskertkiş gilem** (hatıra halı-kilim) denir. Cenzenin sarılması veya taşınması sırasında kullanılan **gilem** (kilim) ya da **küyüz** eve getirilir ve bir gün dışarıda bekletilir. Üzerine kimse basmaz. Bu süre zarfında içine sarılan ölünün **ruhunun uçup gideceğine** inanılır. Cenaze dönüşünde gilem, kiyiz ve kumaşlar eve getirildiği gibi,

---

Kazakistan'a davet eden, adigeçen üniversite'nin mütevelli heyeti başkanı Sayın Namık Kemal **Zeybek** ve Türk tarafı eş rektörü Sayın Prof. Dr. Abdülkadir **Yuvalı**'ya teşekkür ederim.

²-Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Etnografya Bölümü başkanı sayın Dr. Prof. Seyitalı Joldasbayev'in, 25. 11. 2005 tarihinde, şifahen verdiği bilgilere göre.

³-F. Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, 7. Baskı, Ankara, 1991, s. 86; A. Kayyum Kesici, **Dün Bugün ve Hedefteki Kazakistan**, İstanbul 2003, s. 46.

⁴-M. Fuad Köprülü, "Ahmed Yesevî", **İslâm Ansiklopedisi**, C. 1, Eskişehir 1997, s. 211.

ölenin hayrına, varsa mescide (cami) yoksa, ölenin yakınlarından birisine, fakir birine ya da molla'ya (imam) verilir⁵ (Res.2).

Yine, halk arasındaki inanişaya göre, cenaze defnedildikten sonra yakınları, kabir sorgusuna tanık olmamak için, 40 gün boyunca ziyarete gitmez. Sadece, **bu süre içinde**, ölen yaşlı ise nemereleri (torunları), genç ise küçük kardeş veya yakınlarından küçük olanlar, **ruhunu aydınlatmak için** mezarında her gün mum yakarlar⁶.

Kazakistan'da ölen kişinin erkek çocukları, kardeş, amca ve yeğen gibi birinci dereceden yakın akrabalarına **süyek** denir; süyekler cenazede hazır bulunur. Cenazeyi süyekler yıkar. Bu kişiler üç gün boyunca, yas işareti olarak, bellerine beyaz kuşak bağlar (Özbekler kırmızı, Uygurlar beyaz kuşak bağlar). Cenazeye geleneleri karşılar ve taziyeleri kabul ederler. Cenazenin taşınması, mezara konulması gibi işlerde de bu kişiler en ön sırada yer alır. Cenazeye gelenelere ve mezarlığa götürüp defnedenlere de **süyekçi** denir (Res.3).

Cenzenin toprağa verilmesi sırasında ölünün baş ucuna, bir kişi tarafından, bir bez parçası içinde toplanan toprak konulur: Cenazeye katılanlar bir avuç dolusu toprağı bu bez içine koyarlar. Toplanan toprak ölünün baş ucuna yerleştirilir. Toplanan bu toprağa **buyırgau toprağı** denir. Toprak veren herkes ölü için, **“besmele çektikten sonra rahat ol, her tür beladan kurtulman için bu toprak sana tuiy olsun”** şeklinde dua eder. Ayrıca, herkes mezara kürekle toprak atar. Kürek elden ele dolaştırılarak herkesin toprak atması sağlanır. Ayrıca, mezar başında da ağlanır (daus şıkaru). Merhum tanrıya inanan batıl inanç sahibi biri olursa mezarlıkta **boytumar** (muska) dağıtılır. Ayrıca, merhumun da (ölen kişi) göğsüne, ahirette kaderinin (günahlarının) hafiflemesi için boytumar takılır. Eskiden cenazeye katılanlara **cirtıs** (mendil) dağıtılır, içine de para (bir ruble) konurdu. Bu bir bakıma ölenle helalleşmeyi sembolize ederdi. Mezar kazanlara da gömlek ya da on ruble verilirdi⁷ (Res.4).

Mezar ziyaretinin belli bir günü yoktur. Özel bir kıyafet giymek gerekmez. Ancak, İslâm geleneklerine göre, kapalı kıyafet giyilir. Mezarlık ziyaretleri ise, özellikle bahar aylarında, topluca yapılır. Ziyarete katılanlara **ak yolcu** (ak yolcu) denir: Ak yolcular, kadın ya da erkek, beyaz elbise giyerler. Bellerine kırmızı kuşak bağlarlar. Ellerinde ve arabalarında beyaz bayrak taşırlar. Mezarlara da beyaz bayrak asarlar⁸. Gitikleri yerlerde izzet itibar görürler. Akşamları, türbe veya mezarlıkların yakınında bulunan hılvehanelerde (zaviye) kalır, yanlarında taşıdıkları yiyecekleriyle karınlarını doyururlar. Kısa ziyaretlerde yanlarında getirdikleri malları soyup (hayvanları kesip) yemek pişirirler (ziyarat tamağı). Oğün ziyarete gelenlerle

⁵-Sayın Zagira Begejanova'nın 12. 05. 2003 tarihinde şifâhen verdiği bilgilere göre. Özellikle imama (molla) verme geleneği yaygındır. İmamlar da bu halıları pazarda satarak gelir temin etmektedir. Hatta, Kazakistan'da imamların cenazeye gitmek için birbirleriyle yarıştıkları söylenmektedir.

⁶-Sayın Dr. Prof. Seyitalı Joldasbayev'in, 25. 11. 2005 tarihinde, şifâhen verdiği bilgilere göre.

⁷-S. E. Acıgali, “Yedisu Bölgesinde Yaşayan Halkın Cenaze ve Hayır Törenleri”, **Obıçan İ Obriyadı Kazahov V Proşlom İ Nastoryaşem/ Kazaktın Adet-Gruştarı Men Salt-Desturları: Ötkendegisi ve Bugünü**, Kazakistan Cumhuriyetinin Bilim ve İlim Bakanlığı, Almatı, 2001 (Rusça), p. 79.

⁸-N. Çam, “Türk Mezar ve Türbelerinin Özellikleri ile İlgili Bazı Düşünceler”, **Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu, 18-20 Aralık 1998, AKSM İstanbul**, Mezarlıklar Vakfı Yayını, İstanbul, Kasım 1999, s. 63-71.

birlikte oturup yemeklerini yer, dua eder ve niyetlerini (adak) yerine getirdiklerine inanırlar (Res.5-6).

Mezar ya toprak halinde bırakılır ya da hali vakti yerinde olanlarda taş veya mermerle yaptırılır: **Kök taşı** (baş taşı) henüz toprak halinde iken hazırlanır. Üzerinde **Hoca Ahmed Yesevî**'nin türbesi veya kâbe gibi önemli mekânların resimleri yer alır. Bazen ölen kişini resmi çizdirilir. Bazen de ölenin heykeli veya büstü yaptırılır. Durumu iyi olanlar ise türbe inşa ettirir. Türbelerde de yine ölen kişinin resmi ya da heykeli yer alabilir (Res. 7-8).

Mezar dönüşünde, komşular tarafından hazırlanan veya getirilen yemekler (as) yenir: Cenazeden dönen çok olursa, dastargana (yemek masası) insanlar bölükler halinde çağrılır. Büyükler, küçükler ve kadınlar ayrı ayrı otururlar. Önce çay, bagursak (bağırsak), pide (şelpek), şeker ve pasta verilir. Sonra pilav, haşlama pirinç üstünde haşlama et getirilir. Eger insan sayısı az olursa besparmak (el ile yenilen etli mantı) yapılır. Yemekten sonra akrabalar iyi dilekler söyleyip ayrılırlar. Giderlerken **bala-şaga**'larına (çoluk-çocuk) götürmeleri için kendilerine et, pide, bagursak ve şeker verilir.

Eskiden ölen kişi için **uşi** (üçüncü gün), **cetisi** (yedinci gün), **kırkı** (kırkıncı gün) **altıncı ay** (astı) ve **cılı**'nda (birinci yıl) yemek (as) verilir, buna **as beru**, **karasının sadakası**, **şıgaru sadakası**, **as günü** ve **anma günü** de denirdi. Aynı gelenek günümüzde de devam etmektedir; “günümüzde ölen için **uşi** (3.gün), **cetisi** (yedinci gün), **kırkı** (kırkıncı gün), **cılı**'nda (1 yıl) ve as'da (altında) (altıncı ayda) verilir: Almatı bölgesinde, Kegen Köyü'nde Uşi (3.gün) yemeği yapılmaz. Taldırkoydan bölgesinden Kirov Köyü'nde uşi cenaze günü yapılır. Batı Kazakistan'da Türkmen ve Karakalpaklarda 100. günde de yemek verilir. Ölen bebek ya da küçük çocuk ise yemek yapılmaz. Günümüzde **şıgaru sadakası** ve **uşi** beraber yapılır. Çünkü cenaze ölümden iki-üç gün sonra kaldırılır”⁹.

Cetisi gününde bir koç kesilir. Aynı yemekler (besparmak) yapılır. Merhumun eşyaları, eskiden olduğu gibi, yakınları ve akrabalarına verilir. Yemeğin ardından mezar ziyareti yapılır.

Kırkıncı gün yemeği tam kırkıncı günde değil üç-beş gün öncesinde yapılır. Bu yemek **cetisi tamağından** daha önemlidir. Başkurtlar, ölenin ruhunun 40. günde evden gittiğine inanır. Mezarının duvarları betonla yenilenir. Bir sene sonra da anıt mezar veya türbe yapılır.

Cuzinci (yüzüncü) günde yemek verilmesi ender olarak Batı Kazakistan'da görülür. **Cılında** (birinci yılında) ise en anlamlı yemek verilir. Ancak, yaşlı olanlar için altıncı ayda bir yemek daha verilir. Bir yıl dolmadan verilen bu yemeğe **as** (alt) denir. **As** sadece sonbaharda yapılır. Bu dönemde hayvanlar daha yağlı olduğu için et çorbası pişirilir. Birinci günde **kuday** (tanrı) için koç ya da oğlak kesilir. Pişirilen et yendikten sonra **at** kesilir. Eğer ölen erkekse ve sevdiği bir atı varsa özellikle bu at kesilir: Atın takımları giydirilerek binmeye hazır hale getirilir; kementi, eğeri, dizginleri (şilbir) takılır. Evin etrafında döndürülür. Avluya alınır, takımları çözülür ve kesilir. Kesim sırasında, ölenin yakınları at'a “**sahibine selam söyle! toprak sana**

⁹-S. E. Acıgali, a. g. e., pp. 80-82.

tüy olsun” diyerek iyi dileklerde bulunurlar. Atın kanı açılan bir çukura akıtılır veya ateşe atılır. Yele ve kuyruğu ölen kişiye armağan edilir ve mezarına bırakılır. Atı yoksa da bu tören için at kesmek bir gelenektir. Yine 1920 yılından öncesinde bu günde at yarışları yapılırdı. Günümüzde bu gelenek unutulmuştur.

Eğer ölen kişi orta veya genç yaşta ise **as** değil **cılı yapılır**: Tay (cılık) veya inek (siyir) kesilir. As veya cılı yemeğinde kesilen hayvanın etiyle yemek hazırlanır. Buna **sıbag** denir. Sofrada (dastarhan) 4-5 kişiye bir tabak hazırlanır. As yemeğinde (**sıbağ**) yemek mutlaka öğleye kadar bitirilir. Yemekten sonra yakın ve akrabalar **daus şıgardu** (ağlama merasimi) için mezarlığa gider. Bazen aileler üç yıl boyunca her cuma günü ölenin hayrına çay ikram eder”¹⁰.

Mezarın malzemesi kerpiçtir. Eski mezarların ahşap veya kilden ev veya alayçık şeklinde (baldaken) yapılmış örnekleri de mevcuttur. Mezarlar şekil açısından çok farklılık gösterir. Güney Kazakistan’da, araştırmalarımız sırasında dört ayrı tip mezar yapısı tesbit ettik:

Birinci tip örnekler genellikle dikdörtgen veya kare şeklinde çevrilmiş bir avlu içindedir. Avlu duvarları yükseltilecek, üzerleri kale burcu gibi süslenebilir. Dört köşesi minyatür minarelerle kuşatılabilir. Özellikle camiye benzetilen bu örnekler daha yaygındır. İçteki mezarlar ise topraktan yapılır. İlk haliyle bırakılır. Halk arasında bu tip mezarlara **korgan** (kale) denilmektedir. Korganlar gelenge bağlı kılınarak kerpiç ile yapılır. Kil (pahsa) veya ağaç ile yapılanları da vardır. Eski örnekleri genellikle ahşaptandır. Tek bir kişi için yapıldığı gibi, aile mezarlığı şeklinde yapılanları da mevcuttur. Görünüş açısından üstü açık bir türbeye benzer. Üzerinde merhumun künyesi yer alır. Köşeleri ise demirden yapılmış ay-yıldız motifi ile süslenir (Res.9).

İkinci tip örnekler sanduka şeklindedir. Üzerleri tonoz şeklinde örülür. Cenaze tonozun altındaki boşluğun içindedir. Bunun basamaklı sanduka şeklinde yapılanları da vardır. Halk arasında bu mezarlara **sıpaşa - sıpa** denir¹¹. Yükseklikleri bir veya birbuçuk metredir. Bu tipin eski örnekleri oldukça abidevidir. Özellikle Karluk ve Çiğil boylarının yaşadığı Sozak çevresinde, Bedbahtdala (Çimkent) isimli çölde X-XIII. yy.’dan kalma çok sayıda örneği mevcuttur.

Üçüncü tip örnekler yuvarlak türbe şeklindedir: Yedisu ve Aral Gölü civarında, yuvarlak bir türbeye benzeyen ama, daha küçük boyutlarda yapılmış, bazen giriş kapısı bile bulunmayan mezarlar da görülür: Oğuz Yabgu dönemi “munara” türbelerinin geleneğini sürdürdüğünü sandığımız bu mezar tipi oldukça yaygındır (Res.13).

Dördüncü tip ise değişik türdeki mezarlardan meydana gelir: Günümüzde sözünü ettiğimiz örneklerin demirden yapılmış veya demir parmaklık içine alınmış şekilleri yaygındır. Bir kısmı ise çadıra benzer. Bazen de sözünü ettiğimiz örneklerden hiç birine benzemeyen, daha çok ölenin yaşı ve kimliği ile ilgili, sözgelimi çocuk küçük yaşta ölmüşse onun için beşik şekilli mezar yapılmaktadır (Res.10). Bazı yeni mezarlar ise granit veya mermerden yapılmaktadır. Günümüzde **yeskertiş** (hatıra) diye anılan bu mezarların üzerinde ölen kişinin künyesi yazılıdır. Kök taşlarında (baş

¹⁰-S. E. Acıgali, a. g. e., pp. 80-82.

¹¹-S. E. Acıgali, a. g. e., s. 86.

taşı) resimleri bulunabilir. Hatta nüfuzlu kişilerin heykelleri yer alabilir. 1960 yıllarına kadar hükümet buna karşı olmakla beraber bu tarihlerden sonra pek de müdahale etmemiş ve moda haline gelmiştir Bugün de bu gelenek sürmektedir (Res.8).

Güney Kazakistan'da mezarlar **kör jarma** (lahad-lakad), **jarma** ve **akım** isimi verilen üç ayrı tipte inşa edilir (Şek.1): **Birinci tipte**, mezar dikdörtgen şeklinde açılır. 1.5 x 2.3 m. ölçülerindedir. Kuzey-güney yönünde uzanır. Derinliği 1.5 m. kadardır. Dinî inanış gereği kadın mezarının erkek mezarından daha derin olması gerekir. Bu nedenle kadın mezarı göğüs, erkek mezarı bel hizasında kazılır¹². Yaklaşık bir metre derinlikten sonra mezarın sağ yanına, mezarın paralelinde, bir insanın sırt üstü yatırıldığına sığabileceği genişlikte, 40-50 cm. yüksekliğinde ve bir insan boyunda bir bölme açılır. Halk arasında **jarma** (yarma) denilen bu bölümün önü, cenaze yerleştirildikten sonra kerpiç, taş veya odun parçaları ile örülerek kapatılır. Kerpicin yerleştirilme şekline göre de isim alır: Kerpiç yarma bölümünün ağzına yatay olarak yerleştirilirse buna **jarma-carma** mazar ya da **lakat (lahad) kör jarma** denir¹³. Eskiden bu mezarlara, "lahit anlamına gelen **candama** veya **candatpa** ismi verilmekteydi. Ancak günümüzde unutulmuştur"¹⁴ (Res.11-12).

Lakat ya da **lahat** sözü Türkçedeki **lahid** kelimesinin karşılığıdır. Lahit mezar anlamına gelmektedir. Jarma ve mezardan çıkartılan topraklar açılan mezar üzerine doldurulur. Jarmanın üzeri doğal haliyle bırakılır.

Aynı mezar Jedi su (Yedi su) bölgesinde büyük bir oda halinde kazılır. Bu odanın batı yönüne **jarma-carma** açılır. Cenaze jarma içine yerleştirildikten sonra kerpiçle, düzgün örülmek suretiyle kapatılır. Çıkartılan topraklar oda şeklinde açılan bölümün üzerine doldurulur. Jarmanın üzeri doğal haliyle bırakılır. Bu mezar şekli Kırgız ve Karakalpaklar'da da görülür ve aynı isimle bilinir¹⁵.

İkinci tipte mezar birincisi ile aynı şekilde hazırlanır: Jarma açılır. Cenaze yerleştirildikten sonra jarmanın önü, kerpiçle duvar gibi örülür. Jedi su (Yedi su) bölgesinde ise bu tip mezarlarda, jarmanın ağzının duvar gibi örülmesi dışında, jarma mezardaki gibi, kerpiçle ikinci bir dizi daha yapılır. Üzeri toprakla doldurulur. Bu mezar şekline de **akım** denir¹⁶. Benzer mezar şekli Anadolu'da Ahlat, Mesudiye (Ordu) civarında da mevcuttur ve **akıt** adıyla bilinir.

Üçüncü tip mezarlarda sandık biçiminde açılan mezarın dibine, tam orta yerine gelecek şekilde bir cenaze yuvası açılır. Ceset içine yerleştirildikten sonra üzeri tahta ile kapatılır. Toprağın içeri akması için üzeri ot ve yorgan, kilim gibi yünden mamul eşyalarla kapatılır ve üzerine toprak doldurulur. Toprak mezardan dışarı taşacak şekilde doldurulduktan sonra etrafı, kurganlardaki gibi, küçük taşlarla

¹²-S. E. Acıgali, **a. g. e.**, p. 77.

¹³-K. A. Bekbalak, "Güney Kazakistan'da Kazakların Cenaze Törenleri", **Obıçan i Obriyadı Kazahov V Proşlom İ Nastoyaşem / Kazaktın Adet-Gruptarı Men Calt-Desturları: Ötkendegi ve Bugünü**, Kazakistan Cumhuriyetinin Bilim ve İlim Bakanlığı, Almatı, 2001 (Rusça), pp. 294-317; S. E. Acıgali, **a. g. e.**, p. 77.

¹⁴-S. E. Acıgali, **a. g. e.**, p. 77.

¹⁵-S. E. Acıgali, **a. g. e.**, pp. 35-98.

¹⁶-K. A. Bekbalak, **a. g. e.**, pp. 294-317.

çevrilir. Bu mezar şekline de **jarma** denir¹⁷. Aynı mezar şekli Yakutlarda **akım** diye adlandırılır¹⁸. Bu tip mezarların Kazakistan'da ilkçağdan beri kullanılan bir mezar şekli olduğu ve Saymatlarda da kullanıldığı bilinmektedir¹⁹.

II-2- Türbe geleneği

Kazakistan'da, hali vakti yerinde olanlar tarafından türbe yaptırılır: Türbeye **kumbez** veya **kesene** denir. Türbeler ıssız yerlerde, tek başlarına inşa edildiği gibi, mezarlık içinde tek türbe halinde ya da türbe mezarlık şeklinde de inşa edilebilir.

Eski türbeler ağaç ve kerpiçten yapılmaktaydı. Günümüzde tuğla, demir, beton veya kerpiçten inşa edilmektedir. Son yıllarda demir, tuğla ve çimento ile yapılmış Anadolu'daki brikete benzeyen, hazır malzemeler de kullanılmaktadır: Kerpiç geleneği olan bir malzemedir. Güney Kazakistan topraklarında yaşayan Batı Göktürk, Oğuz Yabgu, Büyük Selçuklu ve Karahanlı döneminden kalan türbelerin malzemesi kerpiçtir. Kumlu bir topraktan, yörede yetişen maki türü ağaç dalları ile karıştırılarak yapılan kerpiçler günümüzde tuğla büyüklüğündedir. Ancak, eski örneklerdeki kerpiçler, genellikle, Anadolu Selçuklularındaki gibi, 25 x 25 x 5 cm. ölçülerindedir.

Tuğla malzeme çok azdır. Daha çok kasaba ve şehirlere yakın yerlerdeki türbelerde görülmektedir. Türbeler bazen kepiç ya da tuğla ile yapılmış da olsa, yarıdan fazlası demir ile yapılmaktadır: Türbenin etrafı demir parmaklıkla çevrilmekte veya türbenin yarı yükseklikteki duvarlarının üzeri çadır şeklinde kapatılmaktadır.

Eskiden türbelerin üzerinin kiyiz üy (çadır) gibi açık yapıldığı, bunun da üzerine bir kağnı-araba tekerleği yerleştirildiği bilinmektedir. XIX. yy.'dan kalan türbe resimlerinde, hatta bugüne ulaşabilen örneklerinde, türbe içine düşmüş tekerlek kalıntılarından bunu anlamak mümkündür (Res. 13). Bu gelenek zamanla yerini çadır üstündeki açıklığa (şanırak) yerleştirilen **şanırak**'lara bırakmıştır (Res.14). Yine günümüzde özellikle eski türbe içlerine, çocuğu olmayan hanımlar çocuk beşiği bırakmaktadır (Res.15).

Güney Kazakistan'daki türbelerin gelişimi tarihi geçmişe dayanmaktadır: Bölgedeki en eski türbeler **Kurgan** ve "**obo**" **Türbe** geleneğinde inşa edilmiş yapılarıdır. Bunu Batı Göktürk, Karluk, Türgiş, Oğuz Yabgu, Büyük Selçuklu, Karahanlı ve Kazak döneminden kalan türbeler takip eder (Res. 16) (Şek.2).

Bilinen örneklerine göre en eski kurganlar toprak içine, oda mezar şeklinde, kare veya dikdörtgen plânlı inşa edilmiş anıtsal mezar yapısıdır; inşa edildiği dönemlerde, gövde tamamen toprak içinde kaldığından, nemi önlemek amacıyla, duvarları bazen ağaç kütükleriyle kaplanıyor, bazen de keçe vb. kalın örtülerle kapatılıyordu. Üzeri ise, ahşap desteklerin taşıdığı, ahşap kirişlerin üzerine yerleştirilen, dışarıdan tümsek halinde görülen, mezar yerinin de kaybolmaması için, tümsek şekilli, bir toprak

¹⁷-K. A. Bekbalak, a. g. e., p. 317.

¹⁸-Yakutistan'dan Sayın Doç. Dr. Vasiliev Yuriy İvanoviç'in-50 yaşlarında, 13.04.2006 günü şifahen verdiği bilgilere göre.

¹⁹-S. E. Acıgali, a. g. e., p. 78.

tabakasıyla örtülüyordu. Bunun da üzeri, iri taşların genellikle, yuvarlak veya oval şekilde, yan yana dizilmesiyle meydana getirilen bir sınırla belirtiliyordu. Hun dönemine ait, muhtemelen hakan veya prens için yapılan bazı örneklerde duvarlar ve zemin keçe ve kumaşlarla süsleniyordu²⁰. Çoğunlukla mumyalanan ceset, bugün Bişkek Tarih Müzesi'nde sergilenen bir örnekte olduğu gibi, ağaç bir sanduka içinde muhafaza ediliyordu. Genellikle ölen kişinin hayattayken kullandığı kap-kacakları ile silahları ve at koşum takımları da mezara konuyordu. Atı veya ölümünden önce ya da sonrasında kendisine hediye edilen atlarının cesetleri ise kurganın bitişiğinde veya çevresinde açılan bir oda şekilli bölmelere gömülüyordu. **Pazırık, Noin-Ula Kurganları** gibi, büyük boyutlu kurganlar, birkaç katlı yapıldığı gibi, at cesetleri ayrı mekânlara gömülüyordu²¹.

Kazak arkeoloğlara göre, **Hun obaları** (kurgan) büyük yapılarıdır. İçlerinde 40-50 m. çapında olanları vardır. İnsanlar atları ve kıymetli eşyalarıyla birlikte gömülüyordu: Gryaznov'un, Sibirya'da, **Arjın Obası**'nda yaptığı kazıda (muhtemelen hakan mezarı), mezar odası etrafına yapılmış oadalarda 100'den fazla at cesedi çıkmıştır. Ayrıca, Kazakistan'ın Altay sınırındaki **Berel-Beril Obası**'nda yapılan kazılarda da eğersiz 16 at ve at koşum takımı bulunmuştur²².

Kaynaklara göre, Güney Sibirya'dan Mogolistan Bozkırlarına kadar uzanan geniş bir coğrafyada hüküm süren Hunlular'a ait en eski kurganlar **Katanda, Pazırık ve Noin-Ula** Kurganlarıdır: Pazırık Kurganı M. Ö. V-IV. yy.'a, Noin Ula ise M.Ö. I. yy.'a tarihlendirilmektedir. Bunun dışında daha pekçok kurgan mevcuttur. Son yıllarda Kazakistan ve Kırgızistan'da çok sayıda kurgan yeri tesbit edilmiş ve bir kısmının da kazıları yapılmıştır²³.

Bizim "**Oba**" **Türbe** diye isimlendirdiğimiz türbeler ise, mezar açısından Kurgan'a benzeyen ama üzerinde çamur veya kerpiçten yapılmış bir türbenin yer aldığı yapılarıdır: Kazaklardaki "Oba" Türbeler hakkındaki en eski bilgiler tarihi kaynaklarda verilen bazı bilgiler ve mevcut örneklere dayanmaktadır: "...**Oba** kelimesi eskiden **obo** şeklinde söylenmekteydi. **Obo** kelimesi tarihte üç anlamda kullanılmıştır. Birincisi **yol belgesi**, ikincisi **kurgan** (tümülüs), üçüncüsü ise **taş heykel** (taş baba-sin taş). Aynı kaynağın ifadesine göre, "**Obo** taş ve toprak yığınının ibaret höyüktür. Bu höyükler Moğollar tarafından **kült** sayılmakta ve **oboo** şeklinde isimlendirilmektedir. Bunlar defin töreni ile ilgili olmayıp, yol belgesi

²⁰-A. Karamürsel, "Türklerde Mezar Geleneği", **Türkler**, C.III, Ankara 2003, s. 76-79.

²¹-O. Aslanapa, **Türk Sanatı-I, Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s.1-5; N. Diyarbakirli, **Hun Sanatı**, Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1972, s. 99-108; O. C. Tuncer, **Anadolu Kümbetleri, 1, Selçuklu Dönemi**, Ankara 1986, s. 254-256; Kubatbek Şakievich Tabaldiev, **Kurganı Crednevekovih Koçevih Plemyon Tyan-Şanya** (Orta Çağda Tyan-Şan Dağlarında Yaşayan Göçebelerin Mezarları (Rusça), Bişkek 1996; Y. Çorhlu, "Kurgan ve Çadır (Yurt)'dan Kümbet ve Türbeye Geçiş", **Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu, 18-20 Aralık 1988, AKSM İstanbul**, Mezarlıklar Vakfı Yayınları, İstanbul Kasım 1999, s. 47-62; T. Yazar, "Çadır-Bark-Türbe", **Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu, 18-20 Aralık 1998, AKSM İstanbul**, Mezarlıklar Vakfı Yayını, İstanbul, Kasım 1999, s. 419.

²²-Sayın Prof. Dr. Seyitali Joldasbayev'in 25.11.2005 tarihinde şifahi olarak verdiği bilgilere göre; N. Diyarbakirli, **a.g.e.**, s. 96-100; Tilla Deniz Baykuzu, "IV ve V. Yüzyıllarda Çin'deki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi Hakkında", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, C./V. XX. S. / N. 2, Bornova-İzmir, Aralık 2005, s. 12.

²³-Kırgızistan'daki kurganlar için bkz. K.Tabaldiev, **a. g. e.**, Bişkek 1996.

olarak da yapılmışlardı; ekseriya dağ geçitlerinde bulunuyorlardı. Bu obo'lardan bir tanesinin yapılışı hakkında tarihi bilgi mevcuttur: Mirhond'un hikaye ettiğine göre, Uluğ Bey 1425 yılında Orta Asya Moğollarına karşı yaptığı seferde **Buralgu** denilen yerde "işaret vazifesi görmesi için" yüksek ve sağlam bir yapı yaptırdı ki Türkler buna **obo** diyorlar". Aynı kaynakta, konuyla ilgili olarak, "... Bununla beraber **obo** kelimesinin kurgan defniyle bağlı olduğunu gösteren misallere de rastlanır; meselâ, Velihanov'un verdiği malûmata göre, Uluğ Tağın batı kısmındaki Edige kayasının tepesindeki "İdige Obası" denilen oba İdige'nin mezarı sayılmaktadır; öyle anlaşılıyor ki **obo** terimini bazan de *taşninenelerle* bağlı görmüşlerdir. V.V. Sappjnikov **Kara İrtiş Irmağı'nın** doğusunda vaki bir yerde, seyyahatini tevsif ederken "iki taşnineneye" heykelini zikrederek bu heykellerin "bu mahallerin "Kara oba" tesmiye edilmesine sebep" olduğunu söylüyorlar" diye bahseder²⁴.

Yeni neşredilen kaynakların verdiği bilgilere göre, **Obo** kelimesi bugün Mogolistan'da **oboo** şeklinde söylenmekte ve "halkın tapınmak üzere taş yığınlarından yaptığı, çadır şekilli, küçük bir mezara benzeyen, ziyertgâhlara verilen bir isim şeklinde yaşamaktadır. Bir bakıma şamanizimdeki dağlara, tepelere inanma adetinin sürdürüldüğü adak yerlerine benzemektedir"²⁵.

Türk sanat tarihçiler **oba** kelimesini, mimari anlamda, "kubbeyi andırır, küresel yapı" şeklinde tanımlarken²⁶, Rus yazarlar **kurgan** şeklinde isimlendirilmiş ve yayınlarda bu adla tanınagelmiştir²⁷.

Burada, konumuz açısından, bizim zikrettiğimiz **oba**, kurgan manâsını ifade eden, **kurgan türbe** yapısıdır: Türk sanatında **oba** (kurgan) geleneği Hunlular'la birlikte başlamıştır. Yani, eski "obo" kelimesi bugün **oba** şeklinde ifade edilmektedir. Ancak, kelime bugün **kurgan** ve büyük **kiyiz üy** (oba) yani büyük çadır şeklinde iki anlamda kullanılmaktadır. Bugünkü Kazakistan topraklarında, muhtemelen Hun ve Göktürk döneminden kalan bildiğimiz, beş adet "Oba" Türbe yapısı mevcuttur.

Kazakların **oba** dediği kurgan, yer altına kazılan bir mezar odası ile, üzeri tümsek bir şekilde örtülen mezar yapısından ibarettir. Bizim sözünü ettiğimiz **oba** ise, üzerinde türbe şeklinde yapısı bulunan kurgan-mezardır. Klâsik kurgan yapılarından farklı bir kuruluşa sahiptir: Kurgan-mezar üzerinde, kurgana anıt mezar görünümü veren, çadıra benzer bir üst örtüsü vardır. Bu nedenle bu anıt mezarları, **oba** (kurgan)'lardan ayırt etmek için "**oba**" **Türbe** demeyi uygun bulduk (Res. 16).

Türbenin Kurgan ve çadır mimarisinden geliştiği fikri bizden çok daha önce meslektaşlarımız tarafından ortaya konmuş ancak, elde somut bir örnek olmadığı için, konu cesedin çadıra bekletilmesi, **çadır-kümbet-türbe** mimarisi arasında benzerliğine²⁸ veya kurgan, çadır ve bazı türbe örnekleriyle, minyatürlerdeki ölü gömme tasvirlerine dayanılarak izah edilmeye çalışılmıştır²⁹. Biz ise, Kazakistan'da

²⁴-W. Bartdhold (Çev. Abdülkadir İnan), "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair", **Bellekten**, S. 43, 1947, s. 539.

²⁵-O. F. Sertkaya-C. Alyılmaz- T. Battulga, **Mogolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü**, TİKA Türkiye İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayını, Ankara 2001, s. 211, 326-332.

²⁶-Bkz. O. C. Tuncer, **a. g. e.**, Ankara 1986, s. 10.

²⁷-W. Bartdhold., **a. g. e.**, s. 539.

²⁸-E. Diez (Çev. O. Aslanapa), **Türk Sanatı**, İstanbul 1946, s. 14-15.

²⁹-Bkz. Y. Çoruhlu, **a. g. e.**, s. 47-62. .

yaptığımız araştırmalarda elde ettiğimiz, çadıra benzeyen **oba** mimari buluntularına dayanarak, deyim yerindeyse, daha somut, bugün hâlâ yaşayan delillerle, türbe mimarisinin “**oba**”dan geliştiğini ortaya koyduk³⁰.

Bugün Kazakistan’da, çoğunluğu Aral Gölü çevresi ile Sırderya boylarında bulunan ve Oğuz Yabgu döneminden kalan, içlerinde Büyük Selçuklu Devleti’nin temellerini atan **Selçuk Bey**’in türbesinin de bulunduğu, VIII-XI. yy.’dan kalan yuvarlak gövdeli türbelerin “Oba”Türbelerden geliştiğini tahmin etmekteyiz: Yuvarlak gövdeli türbe yapma geleneği, yine aynı bölgede, günümüzde de devam etmektedir. İçlerinde, tıpkı Oğuz Yabgu dönemindeki gibi, giriş kapısı bulunmayan, sadece tepe pencersine benzer açıklıklarla aydınlatılan örnekleri de mevcuttur (Res.17) (Şek.3).

Güney Kazakistan topraklarında, İran’da Büyük Selçukluların, Anadolu’da da Anadolu Selçuklularının yaptığı tarzda, kare gövdeli ve üzeri kubbeye örtülü veya çokgen gövdeli ve üzeri kubbe ve piramit şekilli bir kubbeye örtülü türbeler de vardır³¹. Sayı açısından, Anadolu’daki gibi, belki de inşasındaki kolaylığı bakımından, kare plânlılarla çokgen gövdeliler daha fazladır. Ancak, **munara** diye adlandırılan ve bizimde, cami minarelerinden ayırt edebilmek için “**Munara**” Türbe diye isimlendirdiğimiz yuvarlak gövdeli türbeler daha yüksek ve daha görkemlidir.

III- DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Kazakistan’da cenazenin yıkandıktan sonra kefenlenmesi ve bir keçeyle sarılarak mezara götürülmesi geleneği Ortaasya’da yaşayan Türk Cumhuriyetleriyle akraba Türk boyları arasında yaygın bir gelenektir. Anadolu’da ise keçe değil halı veya kilime sarılarak taşınır. Bu nedenle bu iş için kullanılacak halı ya da kilime **ölümlük halı, ölümlük kilim, dünyalık, ahretlik, sargılık, sümük sargısı, sümüklük, sal kilimi** gibi isimler verilir ve tıpkı Kazaklar’da cenazelik keçenin bir kenarda saklanması gibi, ölümlük halı-kilim sandığın bir köşesinde saklanır. Hiç bir şekilde kullanılmaz, alınıp-satılmaz ve cenaze dönüşünden sonra da, ölenin hayrına camiye bağışlanır. Yine, tıpkı Kazakistan’daki gibi, ölenin ardından da camiye halı, kilim serilebilir³² (Res. 18).

Türklerde beyaz kutsal sayılan renklerden birisidir: Ak (beyaz) renk Türklerde Dede Korkut hikayelerinde de geçtiği üzere aklık, temizlik, ululuk, uğur,

³⁰-“Oba” Türbeler hakkında, 9-15 Nisan 2005 tarihlerinde İzmir’de E. Ü. Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi tarafından düzenlenen “I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı”nda “Kurgan’dan Türbeye Geçiş Örneği:”Oba” Türbeler” isimli bir makalemiz yayınlanmak üzere ilgili kuruma teslim edilmiştir.

³¹-Oğuz Yabgu dönemine ait kare gövdeli türbeleri ele alan bir çalışmamız yayına hazır vaziyettedir.

³²-B. Deniz, “Bir Vakıf Eser Olarak Cami, Mescid, Zaviye, Şifahane Gibi Dini ve Sosyal Yapılarda Bulunan Halı, Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar ve Bunların Günümüzdeki Durumu”, **Vakıflar Dergisi**, S. XXIII, Ankara 1994, s. 283 -296; B. Deniz, “Anadolu-Türk Kültüründe Ölümlük Halı ve Düz Dokuma Yaygı Geleneği ve Günümüzdeki Durumu”, **Vakıf Medeniyeti Sempozyumu Kitabı, Ankara, 12-13 Mayıs 2003**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2003, s. 141-161; B. Deniz, “Anadolu Halı Dokuma Sanatına Has Özellikler”, **Türkolojya**, Hoca Ahmet Yesevi Adındaki Halkaralık Kazak-Türk Üniversitesi, S. 2, Türkistan Nisan 2004, pp. 30-50.

devlet, adalet, sancak, bayrak, alem gibi kavramların yanısıra³³, saflık, temizlik, ölüm ve ölüme duyulan üzüntü³⁴ ve yası da ifade etmekteydi³⁵. Göktürkler döneminde beyaz renkli at kurban ediliyordu³⁶. Bazı kaynaklar, “Türklerin tabutu ak keçe ile halıdan yapılmış bir katafalka koyduklarını” yazar³⁷. Bugün Başkurtlar, Kazaklar, Özbekler ve Uygurların cenazede, ölüye duydukları üzüntü ve yasadan dolayı beyaz kuşak bağlamaları, türbe ve mezarlara beyaz bayrak asmaları, türbe ziyaretine çıkan ve kendilerine **ak jol** (ak yolcu) diyen insanların beyaz elbise giyip, beyaz bayrak taşımaları bunu doğrulamaktadır. Daha sonra da, İslâmiyetle birlikte, cenazeyi beyaz kefene sarmak gelenek halini almıştır (Res.5-6).

Bugün Kazakistan’da mezar ve türbelere beyaz bayrak veya sancak asılması, mezar ziyaretine gidenlerin beyaz elbise giymesi (ak jolcu) sözünü ettiğimiz geleneklerden kaynaklanmaktadır: Kaynakların ifadesine göre, “eski Türk devletlerinde, ölen hakanın bayrağı kendi türbesinde saklanırdı. Yine eski Türklerde, bayrak veya at kılından yapılmış tuğlar sadece hakanların veya vezirlerin mezarına değil evliya olduğuna inandıkları insanların mezarına da konuyordu”³⁸. Bugün Hoca Ahmed Yesevî Türbesi’nde, mezarın bulunduğu eyvanın girişinde, Baba Ata’da bulunan **Iskak Bab Kesenesi** girişinde bulunan tuğlar ve tüm mezarlıklarda beyaz bayrak bulunması geleneği buradan gelmektedir. Aynı şekilde Timur’un bayrağı da kendi türbesinde korunmaktadır. Aynı gelenek Anadolu’da da vardır. Özellikle Yunus Emre türbeleri ile Hacı Bektaş-ı Velî türbesinde ve beктаşi türbelerinde tuğ veya sancak yer alır.

Kazakistan’da yapılan mezar tipleri Anadolu mezar açma geleneğinden çok farklıdır: Anadolu’da özellikle Orta Anadolu Bölgesi’nde mezarlar dikdörtgen şekilli bir sandık şeklinde açılmakta cenaze yerleştirildikten sonra mezarın üzerine, düzgün kesilmiş kapak taşları yerleştirilmekte ve üzeri toprakla örtülmektedir. Baş ve ayak ucuna ise **şahide** diye isimlendirdiğimiz, üzerinde merhumun kimlik bilgisi, Kur’andan ayet veya öbür dünya ile ilgili güzel, acıklı bazen de öğüt nitelikli yazıların yer aldığı baş taşı ve üzerinde çoğu kez süslemesiz ayak taşları dikilmektedir³⁹. Batı ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde ise mezar yine sandık şeklinde açılmakta, cenaze yerleştirildikten sonra, cenaze üzerine yatay gelecek şekilde tahtalar yerleştirilmekte, üzeri otla kapatıldıktan sonra toprakla örtülmektedir. Baş taşı yerine de **hece tahtası** denilen ahşap tahtalar dikilmektedir⁴⁰.

³³-O. Ş. Gökyay, **Dede Korkut Hikayeleri**, İstanbul 1976, s. 1 vd; B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. VI, Ankara 1991, s. 377-400; C. Hey’et (Yay.haz: Prof. Dr. Sadık Tural-Elmas Kılıç), “Türklerin tarihinde Renklerin Yeri”, **Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri, Ankara 19-21 Mart 1996, Atatürk Kültür Merkezi Yayını**, Ankara 1996, s. 55-61; S. Tezcan, **Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar**, YKY Yayınları, İst. 2001, s. 67.

³⁴-Y. Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, İstanbul, 2000, s. 190-191.

³⁵-A. İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar**, Ankara, 1972, s. 196.

³⁶-A. Taşağıl, **Gök-Türkler**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1995, s. 104.

³⁷-B. Karamağaralı, “Halı Sanatı Üzerine”, **Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri, Ankara 19-21 Mart 1996**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1996, s. 175-185.

³⁸-N. Çam, **a. g. e.**, s. 67.

³⁹-Ş. Boyraz, **Türkiye’de Mezar Taşı Sözleri**, Akçağ Yayınları, Ankara 2003.

⁴⁰-N. Eren, “Hece Tahtaları”, **I. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri**, İzmir 18-21 Kasım 1981, İzmir 1984 s. 147-197; N. Eren, **Hece Tahtaları, Antalya-Burdur-Bolu-Muğla Çevresi**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1984.

Kazakistan'da yapılan mezarlar içinde, Başkurtlar ve Yakutlarda **lahit** diye adlandırılan, **jarma** veya **carma** tipi mezarların kurgan tipi mezarlara benzemesi ilgi çekicidir: Cenaze, kurganlardaki gibi toprak altında ama ayrı bir mezar odası içine konulmaktadır. Bu da, İslâmiyetten önceki Türk mezar geleneğinin, Anadolu'da farklı şekillere bürünmüş olmasına rağmen, Kazakistan ve diğer Türk Cumhuriyetleri ile akraba Türk devletlerinde hâlâ devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca, cenazenin yanına, İslâmiyete rağmen, yine eski kurgan geleneğindeki gibi, ölenin günlük hayatta kullandığı ve önem verdiği eşyalarının konulması dikkate şayandır; Hunlularda görülen, ölenin yanına kıymetli eşyalarının konulması geleneği Kazak ve **Yakut Türklerinde** hâlâ devam etmektedir: Yakutlarda ölen kişi için mezar yapıldığında, mesleği ile ilgili olarak, günlük hayatında kullandığı eşyaları yanına bırakılmaktadır. Sözelimi ölen kişi yazar ise gözlüğü, daktilosu, kalemi, kağıt ve kitapları mezarına konulmaktadır.

Bugünkü Kazakistan topraklarında Hunlular, Göktürkler, Oguzlar, Kimekler, Kıpçaklar, Türgeşler, Karluklar ve Karahanlılar hüküm sürmüşlerdir. Kazakistan topraklarında **oba** diye anılan türbeler tesbit ettik: Çimkent Oblusu'na (vilayet merkezi) bağlı Sozak Avuldanı (ilçe) ile Jeskazgan Oblusu arasında, yaklaşık 700 km. uzunluğunda **Bedbaht Dala** isimli bir çöl yer almaktadır. **Karatavların** (Karadağ) yakınında, Rusların uranyumun fabrikasının da yer aldığı, eskiden **Stepnoy** günümüzde **Kızemşek** diye bilinen kasabanın (Rayon) sınırlarında kalan bu ıssız alan, tarihçilerin **Çu havzası** dedikleri, **Batı Göktürkler** ile **Tuhsı** ve **Çiğil** boylarının yaşadığı, daha sonra da **Karahanlılar**'ın yerleşim sahası olan bir bölgedir⁴¹.

Tüm bu Türk boylarında **oba** (kurgan) yapılmıştır. Kazakistan'da **oba** yapımı İslâmiyetin yayıldığı X. yy. başlarına değin sürmüştür. Göktürkler de ve İslâmiyetle birlikte Karahanlılar'da oba içine **at cesedi** koyma, sırta da (mezar üstüne) **sintas** dikme geleneği ortadan kalkmıştır⁴²; Türklerde mezar geleneğinin kurgandan türbeye geçişte, Hun ve Göktürk dönemine ait kurganların "**Oba**" **Türbe** dediğimiz örneklere dönüştüğünü, İslâmi dönemde bile bu türbelerin yapımının devam ettiğini, zaman içinde, İslâm geleneklerinin ağır basması sonucu, X-XIII. yy.'larda, İslâmiyetten önce de yapılan "**Munara**" **Türbeler** (yüksek türbeler) ve yatay karakterli türbelerin geleneğinde inşa edilen türbelere benzer şekilde yapıldığını, zira aynı tarihlerde Kazakistan'ın da içinde bulunduğu Orta Asya ile Afganistan, Horezm ve İran topraklarını ellerine geçiren Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu ve Harzemşahların da benzer türbeler yaptıklarını, Büyük Selçukluların Azerbaycan ve Anadolu topraklarını ele geçirdiklerinde ise, bu eski türbelerin yanında, çeşitli geometrik gövdelere sahip piramidal külahlı yeni türbeler de inşa ettiklerini görüyoruz.

Kaynakların verdiği bilgilere göre, kazısı yapılan kurganlar dışında, Hun döneminden kalan ve Çin kaynaklarında adı geçen ama henüz yeri bile tesbit edilmemiş kurganlar da mevcuttur; "Güney Hunlularının torunları IV-V. yüzyıllarda Çin topraklarında **ilk Chao** (Han) (M. S. 304-329), **Sonraki Chao** (M.S.311-352) ,

⁴¹-F. Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları**, İlavelerle 3. Baskı, Ana Yayınları, İstanbul 1980, s. 28; F. Sümer, **Eski Türklerde Şehircilik**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 71.

⁴²-Sayın Seyitli Joldasbayev'in 25.11.2005 tarihinde şifahen verdiği bilgilere göre.

Hsia ve **Kuzey Liang** adında dört **Hun** devleti kurmuşlardı. Çin yıllıklarının verdiği detaylı bilgilerden bu devletlerin hükümdarlarının kurganlarının nerelere yapıldıkları” tesbit edilmiştir⁴³: Hun geleneklerine göre, ölen hükümdar ve ailesi için kurgan yapılmaktaydı. Kurganların büyüklük veya küçüklüğüne göre, 60.000, bazen de 25. 000 kişi çalışıyor ve altmışbin kişiyle kazılan kurgan üç ay gibi bir kısa sürede tamamlanabiliyordu. Özellikle hakan mezarlarının yerleri, çoğu kez, mezarın içine ölenin değerli eşyalarının konulması nedeniyle; yağmalanmaması veya sırf kötülük olsun diye düşmanlar tarafından tahrip edilmemesi gibi korkulardan dolayı, gizli tutuluyordu. Sözgelimi, Kuzey Çin Topraklarına yerleşen ve devlet kuran Güney Hun boylarından **Shih-Lo** (319-333) öldüğünde gizlice, dağ vadisinde bilinmeyen bir yere gömülmüştü. Mezarına da, hayattayken eğitim ve bilime önem verdiği için bunlarla ilgili eşyalar konmuştu⁴⁴. Bu yüzden de mezar kazıcıları mezara ait her tür izi yok etmeye çalışıyor, bazen sahte mezarlar veya kurganlar da kazıyorlardı. Bu gelenek sadece Türklere özgü değildi. Moğollar’da da vardı. Sözgelimi, Kubilay Han öldüğü zaman da (1264), mezarı belli olmayacak şekilde, atalarının dinlendiği ormana gömülmüştü.

Hunlularda, Kurganın yeri belli olsun ya da olmasın, **Ölen Hun Hakanı için birer türbe yapılmaktaydı**: Genellikle kurgan’ın dışına inşa edilen bu türbeler bazen, kurganın yeri uzakta olduğu için, daha kolay ulaşabilmek amacıyla, yakın yerlere ya da şehir merkezlerine de yapılıyordu. **Gumuliev** gibi, bilgisine çok itibar edilen Rus yazarlar, Hunların cesedlerini yaktıkları ve küllerini bilinmeyen yerlere gömdüklerini söylemektedir⁴⁵. Günümüz yeni kuşak tarihçiler ise, Hunlarda ölü yakma gibi bir geleneğin bulunmadığını, “devletin ilk yıllarında yerli halkın, ölenin hanımını yakma veya canlı canlı mezara gömme âdetini de yasakladığını” zikretmektedir⁴⁶.

Seyahatnamelerde verilen bilgiler ve günümüze gelen örneklerinden öğrendiğimiz kadarıyla, Göktürkler döneminde de, Hun dönemi kurgan ve türbe geleneği devam etmiştir: “...Komanlar ölülerinin üstüne büyük bir ev inşa ederler ve bunun üzerine de yüzü doğuya dönmüş heykel dikerler. Bu heykellerin elinde kadeh bulunur. Zengin olanlar piramitler inşa ettirirler. Bunlar küçük sivri tepeli evciklerdir. Şurda burda bazı kereler tuğladan, bazen taştan yapılmış kuleler gördüm” der ve 9 numaralı dipnotta da, “Aynı zamanda Minzloff da eserinde **Soyotlarda** çok sayıda taş piramit şeklinde mezarlar bulunduğunu zikreder⁴⁷” şeklindeki bilgilerden, kurganların yanında, mezarların üzerine, küçük sivri tepecikler halinde, kuleye benzeyen, piramit şekilli evler inşa edildiği, bunların da üzerine yüzleri doğuya dönük heykeller dikildiği, heykellerin elinde kadehler bulunduğu (muhtemelen sintaş, yani mezar üzerine türbe yapıldığı anlaşılmaktadır).

⁴³-Tilla Deniz Baykuzu, **a. g. e.**, s. 1-15.

⁴⁴-Tilla Deniz Baykuzu, **a. g. e.**, s. 9.

⁴⁵-L. N. Gumuliév (Çev. D. Ahsen Batur), **Hunlar**, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 377.

⁴⁶-Tilla Deniz Baykuzu, **a. g. e.**, s. 10.

⁴⁷-F. Risch, **Wilhelm Von Rubruk, Reise Zu Den Mongoloen**, Leipzig 1934, pp.774 (H. Önkal, **Anadolu Selçuklu Türbeleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1996, s. 5’den naklen); A. Taşağıl, **Gök-Türkler**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1995, s. 99, 112; H. Önkal, **a. g.e.**, s. 4; Y. Çoruhlu, **a. g. e.**, s. 47-48; T. Yazar, **a. g. e.**, s. 419-422.

Uygurlar döneminde ise, stupalardan geliştiği kabul edilse bile, Anadolu Selçuklu türbelerine benzer şekilde türbeler (anıt mezarlar) inşa ediliyordu⁴⁸: Özellikle Hoço'da (İdikut şehri) bulunan ve stupa olduğu söylenen kubbeli yapılar, türbe yapısının bu çağda, **oba** (kurgan) diye isimlendirdiğimiz eski Türk mezarlarından farklı bir biçimde geliştiğini, Selçuklu dönemi türbelerine benzeyen bir görünüş ortaya koyduğuna işaret etmektedir⁴⁹. Kazak arkeoloğlara göre, **Göktürk dönemi obaları, hun obalarına göre** kişkene (küçük) yapılarıdır: **Oba** içinden, her oba'dan çıkmasa bile, Hun dönemindeki gibi, at cesetleri ve at koşum takımları çıkmaktadır. Üzerinde de (sırtında) **sintaş** (balbal) bulunur. Sintaş sığışka karaydı (doguya bakardı)⁵⁰ (Res. 18).

Kanaatimize göre, Göktürk dönemi kurganları, hükümdar veya hükümdar ailesi ve çevresindeki vezir vb. insanlar dışında, kısacası halk için yapılanlar "oba" türbeler gibi, daha küçük yapılarıdır. Ama, belliki Hunlular döneminde kurganının dışına, bazen uzağına yapılan türbeler, zamanla kurganın üzerine inşa edilmeye başlandı. Seyahatnamelerde, adıgeçen, "...Zengin mezarları üzerine ise sivri tepeli bir türbe yahut tuğladan bir kule, bazen de taştan bir ev yapılarıdır" bilgisi⁵¹, konumuz açısından çok ilginçtir: "Mezarın üzerine yapılan sivri tepeli türbe" nasıl bir yapıydı? Kaynaklarda şimdilik bir bilgi bulamadık ama, "**oba**" türbe türü yapılar olduğunu düşünüyoruz. Tabiki hükümdar ve ailesi ile saray ileri gelenleri için yapılanlar muhtemelen daha mükemmel yapılarıdır. Günümüzde Anadolu'da, Atatürk, Adnan Menderes ve Turgut Özal için yapılanlar hariç tutulursa, Türbe inşa etme geleneği yoktur. Ancak, Kazakistan'da Türbe geleneği sürmektedir. Konumuzu teşkil eden Güney Kazakistan'da bulunan eski türbelerde, özellikle Aral Gölü çevresinde Oğuz Yabgu gelenekleri, Türkistan, Ortat gibi şehirlerin de içinde yer aldığı Karatav Bölgesinde ise Batı Göktürk, Karluk ve Karahanlı türbe gelenekleri sürmektedir. İki bölge arasında gerek inşa malzemesinin ölçüleri, gerekse şekil açısından çok büyük farklılıklar vardır. Günümüzde yapılan türbeler ise yine aynı ayrılıkları korumaktadır. Başka bir deyişle Aral Gölü çevresinde inşa edilen türbeler Oğuz Yabgu geleneklerini, Türkistan çevresindekiler ise Karahanlı ve onadan önceki dönemlerin geleneklerini devam ettirmektedir.

Kazakistan'da günümüzde inşa edilen türbelerde üst örtünün açık olması, türbenin üzerine eskiden araba tekerleği, günümüzde de şanırağın (kubbe örtüsü) yer alması Kazak etnoloğlar arasında, türbe içinde ölenin ruhu için ateş yakıldığı inancından kaynaklandığı kabul edilmektedir: Kazak etnoloğlara göre, "eski Türk inanışlarında "ölünün ruhu göge ateş ile birlikte yükselmekteydi. Altaylarda yapılan kızılarda dinî karektere sahip evlerin inşasında kömürleşmiş ahşap (odun) parçaları bulunmuştur. **L. Kızlasov** Tuva'nın **Sarıg-Bulun** Köyü'nde, arkeolojik araştırmalar esnasında dinî törenlerin yapıldığı bir ev bulmuştu. Bu törenler Türk kabileler arasında XV. asrın başlarına kadar mevcuttu (Res. 13).

Kazak yazarlara göre, "Kazakistan'da mezar ve türbelerde mum yakma geleneği eski inançlara dayanmaktadır: Aral Gölü çevresinde, daha erken çağlara çağlarda inşa

⁴⁸-O. Aslanapa, **Türk Sanatı-I**, s. 10-12.

⁴⁹-M. Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul 1977, s. 74-75.

⁵⁰-Sayın Prof. Dr. Seyitali Joldasbayev'in 25.11.2005 tarihinde şifahen verdiği bilgilere göre.

⁵¹-W. Bartdhold, **a. g. e.**, s. 518.

edilen, M. Ö. IX-VI.yy.'lara tarihlenen **Tagisken Kümbetleri** ile, M.Ö. IV. yy.'da **Koykrılğanlal'** da yapılan dinî karakterli yapılarda, M. Ö. III. asra ait olan **Çirik-Rabat'**ta bulunan eserlerde ateş yakıldığına dair izler bulunmuştur”.

Yine Kazaklarda, “toprak altına kazılan ve **lahit** diye isimlendirilen mezarlar evrene benzetilmektedir: Dünyadaki ateş sanki lahitlerde başlamıştır, bugüne kadar böyle gelmiş ve böyle gidecektir: **Çirik-Rabat'**ta bulunan, M. Ö. III. yy.'a ait bir türbe, M. Ö. IV. yy.'a ait **koykrılğanlal Türbesi**, Tagiskendeki M.Ö. IX-VI. yy.'ait yuvarlak türbeler, **Sarıark'da** bulunan XIX. yy.'dan kalma bir türbe'de ateş yakıldığına dair yanmış odun izlerinin bulunması, hatta türbelerin duvarlarında ahşap kullanılması eski Türklerde ateş ile güneş kültürünün ilişkisine bağlanmaktadır; güneş tapınılan ve tanrılaştırılan bir kültü. Ortaçağda yaşayan **Ruzbihan** eserlerinde Kazaklar arasında ateş kültürünün yaygın olduğundan söz etmektedir. Bu arada, güneş de, aydınlıktan karanlığa bürünmesiyle, gecenin yani ölüm vaktinin geldiğini ifade etmekteydi. Bugün hâlâ kazaklarda Müslümânlar cenazelerini öğleyin veya öğle namazı sonrasında gömmektedir. Çünkü güneş o zaman daha daha kuvvetli hissedilmekte, insanın güneş altındaki gölgesi başucunu geçmemektedir. Eğer güneş batmaya yakınsa o zaman ölü de, sonra tekrar doğmak için, dinlenmeye çekilmektedir. Hint ve İranlı araştırmacıların güneşin sembolik tasvirlerinden birisinin “tekerlek” olduğunu söylemektedir”⁵² (Res.13).

Türklerde, ölenin ruhu için tanrıya **koyun** ve **at** kurban etmek bir gelenektir: Kaynakların ifadesine göre, **Koyun, koç ve keçi** yünü, eti ve sütünden istifade edildiği kadar Gök Tanrıya sunulan hayvanlar arasında yer almaktaydı. **Tabgaçlar** anılan törenlerde **ak buzağı, koç** ve **at** kurban ediyorlardı. Ataların ruhları veya kötü ruhlardan korunmak için kurban edilen koyun ve keçinin, beyaz renkte olmayanları, yer tanrısının hayvanı da sayıldığından, özellikle matem törenlerinde, yere de kurban ediliyorlardı. Ayrıca koyun-koç oniki hayvanlı Türk takviminde yıl simgelerinden biriydi”⁵³.

İslâmiyetten evvelki **12 hayvanlı Türk takvimi** öküz, pars, tavşan, ejder, yılan, **at, koyun**, maymun, tavuk, köpek ve domuz'dan meydana geliyordu⁵⁴. Günümüzde Kazakistan'da mezarların baş taşına veya türbelerin girişi üzerine koç boynuzu, yaban keçisi boynuzu dikilmesi, ölen kişinin erkek veya önemli bir kişi olduğunu yansıttığının yanısıra, bu hayvanlara karşı duyulan saygıyı da (ongun) göstermektedir. Hatta mezara **sin tas** (taş heykel) olarak dikiliyordu. Ayrıca, “Türk devletleri ve akraba Türk boylarının isimleri ya da hakanlarının adları hayvan isimleriyle anılıyordu; **Karakoyunlu, Çağatay, Tunguz**” örnek verilebilir⁵⁵. Bugün Anadolu'da **Şahin, Ceylan, Aslan** gibi isimler, Orta Asya'da yaşayan Türk devletleri ile Akraba Türk boylarında da **Kartal, Kanat** vb. hayvan isimleri insan ismi olarak

⁵²-M. K: Sembi, “Sarıark'taki Kazak Mimari Eserlerinde Arkaik Gelenekler”, **Obıçan İ Obriyadı Kazahov V Proşlom İ Nastoryaşem / Kazaktın Adet-Gruştarı Men Salt-Desturları: Ötkendegisi ve Bugünü**, Almatı 2001 (Rusça), pp. 387-388.

⁵³-Y. Çoruhlu, **a, g, e.**, s. 150.

⁵⁴-E. Esin, “Eurasia Göçebelerinin San'atının ve İslâmiyetten Evvelki Türkistan San'atının Türk Plâstik ve Tersimî San'atları Üzerindeki Bazı Tesirleri”, **Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, Ankara 19-24 Ekim 1959, Kongreye Sunulan Tebliğler**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962, s.164.

⁵⁵-E. Esin, **a. g. e.**, s.164-65.

kullanılmaktadır. Yine, günümüzde Anadolu halı ve düz dokuma yaygılarında görülen koç, koç başı veya keçi motifleri kaynaklarda “koç boynuzu örgesi” vb. isimlerle, yıllarca yanlış tanıtılmış, “doğurganlık ve üreme sembolü” olarak gösterilmiştir⁵⁶: Koyun ve koç tamamıyla bir ölüm ve yas işaretidir. **Hayvan-Ata** kültü (ongun) ile ilgilidir. Bu nedenle de saygı duyulan bir yataraktır (Res. 9).

Kuzey Çinde yerleşik bulunan **İlk ve Son Chao Devleti** zamanında ölen hükümdar **Ho-Lien Po-Po** (407-425) için öndört at kurban edilmişti. Başka kurganlarda bulunan at cesetleri veya at koşum takımları bu bilgileri teyyid etmektedir: Altay’daki **Kudirge Kurganı**’nda bulunan 30 kadar kurgandan her birinde, yüzleri sahile dönük yerleştirilmiş vaziyette defnedilmiş birer at bulunmuştur⁵⁷. Tabiki, Pazırık Kurganları’nda bulunan atların sayısı çok fazladır ve ilginç bir şekilde, bu atların kulaklarında farklı işaretler mevcuttur. Bu işaretler her bir atın farklı kişiler tarafından hediye edildiğinin kanıtı kabul edilmektedir. Yine, atların kuyrukları kesiktir. Bu matem anlamına gelmektedir. Hepsinin aygır olması ise kurban için erkek hayvanların tercih edildiğini göstermektedir⁵⁸.

Kazaklarda at, genel Türk kültürü içindedir, önemli bir yere sahiptir: Arkeolojik verilere göre, Asya Bozkır göçebelerinde “at cenaze törenleri” vardı: Türk miteolojisine göre, at isan ve Allah arasında aracı idi; İnsanın son yolculuğunda ruhunu tanrı katına ulaştırmaktaydı. Arkeolog **D. Savinov**’a göre, “Altaylarda Gryaznovo Köyü’nde mezardan at kafatası çıkmıştır. Yine, Karaganda bölgesi’nde **Ağadır Bölgesi’nde Kalmıkkırgan** denilen yerin 9 km. doğusunda, Kiik istasyonunun 59 km. güney batısında, XIX. yy.’a ait, konik külahlı, yuvarlak gövdeli bir türbede, girişe yakın bir yerde, yaklaşık 2 m. derinlikten at kafatası çıkmıştır. Yine aynı bölgedeki **Alaşahan Türbesi** bitişiğindeki küçük tepede at kafatasları, at kuyrukları, mızraklar ve rengarenk parçalar ele geçmiştir. Bu rengarenk parçalar kurban isteğini ifade etmekteydi”. Bu törenler Kuzey Altaylılarından farklı bir cenaze töreni idi. Yine, Karaganda bölgesi’nde, “1860 yılında ölüm yemeklerinde **as**’ta (altıncı ay yemegi) “bayga” at yarışı yapılmaktaydı. Bu yarışta merhuma ait boz kısrağın “baytal” galip gelmişti. Bu atı Köksü Gölü’nün kenarına gömmüşlerdi. O zamandan beri bu göle **Bozbaytal Gölü** denilmektedir.

Etnolog L. Potapov’a göre, at ile ilgili özel terimler vardı. Bunlar, “bayana> tanrı, bayterek> efsanevi ağaç, bauguş > kutsal kuş, baykayın > kutsal ağaç, bayteri> kurban edilmiş atın derisi, baytal > genç, doğum yapmayan kısrağın (sonra kurban olarak kesilir), baytalıcı> şamana eşlik eden, yardımcı ruh (ruhu Allaha kavuşturan at), bayga > at yarışı (ölenin cenaze törenine eşlik eden at, ölenin ruhuna eşlik etmesi için kurban edilen at)”⁵⁹.

Kazaklar Orta Asya’daki diğer Türk halkları gibi, ölüm anından birinci yılın bitimine kadar ölenin canlı kaldığına inanıyordu: Merhumun canlılar arasında dolaştığını kabul ediyorlardı. Ona ait eşyalar (tul) titiz bir şekilde korunuyordu. Eşi

⁵⁶-G. Erbek, **Anatolsche Motive Von Çatalhöyük Bis Heute**, Ankara Alman Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1985, s. 11-12; G. Erbek, “Dokuma ve İşleme Örgülerdeki Koç Boynuzu Örgesi”, **Antika**, S.10, Ocak 1986, s. 28-38; M. Erbek, **Çatalhöyük’ten Günümüze Anadolu Motifleri**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2002, s. 30-45.

⁵⁷-Tilla Deniz Baykuzu, **a. g. e.**, s. 11.

⁵⁸-Tilla Deniz Baykuzu, **a. g. e.**, s. 11-12.

⁵⁹-M. K. Sembi, **a. g. e.** pp. 396-397.

de bir sene boyunca evlenemezdi. Ölümden bir yıl sonrasında öbür dünyaya gittiğine inanılır ve **as** (altıncı ay yemeği) yapılırdı. Ayrıca, bir yıl içinde ölen için tüm törenler yerine getirilirdi. Bu bir bakıma dünyada kalanların ölene borcunu ödediği anlamına gelmekteydi. Bu nedenle de Kazaklar “ölenin ruhunun –arvah, öldükten sonra akrabaları ona gerektiği zamanlarda ilgi gösterir ve gereğini yerine getirilirse sakin olacağına ve hep akrabalarını koruyacağına, eğer ölümden sonraki günlerde yapılması gerekenler yerine getirilmezse onlara düşman olup, zarar vereceğine inanırlardı”⁶⁰.

Düğün kadar **as** töreninin de mükemmel olması gerekmektedir: Bu törende at yarışması düzenlenirdi. Bu amaçla Kazak ve Kırgızlarda büyük bir spor şöleni programlanırdı. Günümüzde de, “alaman bayge, çon at çabış” denilen yarışmalar yapılmaktadır. Sonuçta da merhumun ruhu için bir mızrak (tul nayza) kırılmaktaydı: Kazaklarda mızrak (tul nayza) kırmak sembolik olarak vedalaşma işaretiydi. Bu tören sırasında ölenin atı kesilir ki buna **tul at** denirdi. Atın sahibine öbür dünyada hizmet ettiğine inanılırdı. **Asta** kesilen hayvan ve ölen ait eşyaların yakınlarına verilenlerin mehuma gittiğine inanılırdı. Bu gelenek şaman inancında da, ölenin canlılarla olan ilişkisinin kesildiğine delalet etmektedir. Bu nedenle de akrabaları bu yarışmanın sonunda, sanki ilk öldüğü gündeki gibi hüngür hüngür ağlardı”⁶¹.

Kazakistan’da, eskiden olduğu gibi, günümüzde de, türbe ziyaretinde türbenin etrafında dolanmak (aynalamak) bir gelenektir: Eski Türklerden Kazaklara geçen geleneğe göre han seçildiğinde beyaz bir koşma (körpe-döşek) üzerine konur ve havaya kaldırılır ve güneş gibi döndürülürdü: Kazak kültüründe keçe çok önemli bir yer tutar; Türk kültüründe hükümdar tahta çıkarken keçe üzerinde havaya kaldırılır ve öldüğünde de keçeye sarılarak mezara konurdu: Eski Kazak geleneklerine göre de, “müstakil Kazakistan Hanları vazifeye başlarken, beyaz keçe üzerinde yürüyerek makamlarına oturlardı. Kazakistan’ın 1992 yılında bağımsızlığını kazanmasından sonra ilk Cumhurbaşkanı seçilen Nursultan Nazarbayev’de, Kazak Türklerinin bu eski töresine uyarak, beyaz keçe üzerinde yürüyerek makamına çıkmış ve cumhurbaşkanlığı görevine başlamıştır”⁶². Aynı gelenek şamanizmde şaman-bakı tarafından hasta bir insan ve hayvan için de yapılmaktaydı. A. **Vlangali**’ye göre, “eskiden hastalanan atları iyileştirmek için atı mezarlığa götürür ve mezarlığın etrafını üç defa döndürüp dua ederler, ayrıca, herhangi bir mezardan bir avuç toprak alıp atın üzerine serperler, orada beraberlerinde getirdikleri yemeği yerlermiş. N. **Ahanov** dairesel hareketler sonunda cenazelerden pozitif enerji geçtiğini kabul etmektedir”⁶³.

Kazaklarda ölenin ruhunun, at dışında, deve ile de tanrıya ulaştığı inancı da vardı. Bu nedenle Kazaklar, Kırgızlar ve bazı Türk topluluklarında deve kutsal bir hayvandır: Ak-Hunlar’da **deve** bir totem hayvanıydı⁶⁴. Kazak şamanların atası – **esnateli** Korkut Ata’ya ait bir deveydi: O **Korkut Ata**’nın sadık bir yoldaşı ve

⁶⁰-Ş. Şombal-Kukaşev, “K Simbolike Starinnogo Kazahckogo Pominalnogo Rituyala “Tüye Şeşu”, **Obıçan İ Obrıyadı Kazahov V Proşlom İ Nastoryaşem / Kazaktın Adet-Gruştarı MenSalt-Desturları: Ötkendegisi ve Bugünü**, Almatı 2001 (Rusça), p. 363.

⁶¹-Ş. Şombal-Kukaşev, **a. g. e.**, pp. 351-373.

⁶²-M. Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 184.

⁶³-M. K. Şembi, **a. g. e.**, s. 393.

⁶⁴-E. Esin, **a. g. e.**, s.167.

yardımcısıydı. Teleut şamanların elebaşısı **kıçkıl** beyaz renkli, kutsal bir deve yavrusunun (taylak) üstünde gidip-geliyordu. Bu gelenek dah sonrasında, Hoca Ahmed Yesevî'nin turna, Hacı Bektaş Veli'nin güvercin kılığına girmesi şeklinde İslâmiyette de görünecek ve Tasavvufta buna **donuna bürünmek** denilecektir. Yine Kazaklarda, İslâmiyette herkesin günahı kendisine ait olmasına rağmen, fidyeye (**fidya**) töreninde, ölenin günahlarını üzerine alan mollaya deve veya at hediye ederlerdi. Günümüzde bu tür gelenekler tamamen ortadan kalkmıştır.

Moğol masallarında da deve tengirilerin – gök gürültüsü sahiplerinin yol arkadaşı sayılmaktaydı. Şamanizme inanan eski Türk topluluklarında ritüel müzik enstrümanı **kobız**'dur. Kobız deve derisi ile kaplanıyordu. Ayrıca, deve kurban hayvanıydı. Yine baksılarda kısır kadın, çocuğu olsun diye, eline dört farklı hayvan derisinden yapılmış ip bağlardı. Bunlardan en önemlisi deve derisinden yapılan ipti. Yine çocuğu olmayan baksı kadınlarının, tek hörgüçlü bir deveyi kutsal bir insanın mezarı üzerinde kesmeleri halinde çocukları doğacağına inanırlardı. Yine, Kırgızlar beyaz deve yavrusunun (ak taylak) kutsal olduğuna, hastalıkları kovduğuna inanır. Çocuğu olmayanlar deve ruhuna başvurup, beşik içine deveye benzer küçük bir taş koyar ve bu taşın deveye adanmış bir kurban olduğuna inanırdı⁶⁵.

Kazaklarda, yaklaşık 1930 yıllarına kadar, ölen için yapılan anma günlerinde, at yarışları gibi, "**tüye şeşu**" (deve çözme) yarışları düzenlenmekteydi. Ödül (olca) olarak bir veya iki deve kazıklara bağlanıyor, ipini çözen kadına deve ödül olarak veriliyordu; Bu yarışa kadınlar katılmaktaydı. Bu törene katılan kadınlara **palvan** (pehlivan) deniliyordu. Erkeklerin de hazır bulunduğu bir alanda kadınlar bellerine kadar soyunuyor, elleri arkadan bağlanıyor. Diz üstünde, ellerini kullanmadan, dişleri ile, yeredeki kazıklara bağlanmış devenin ipini çözmeye çalışıyor, belli bir süre içinde çözdüğü takdirde deve ona veriliyordu. Bu kazaklar arasında bazen vahşi bir eğlence olarak nitelendirildiği gibi, kahramanca bir davranış olarak da kabul edilmektedir. Bazen, yarı çıplak bir kadın tarafından ağaca bağlanan bir urganı çözene en az dokuz at veriliyordu. Benzer tören Kırgızlarda da vardı ve buna **too çeçeken** veya **too çeçtirmeğ** deniyordu⁶⁶ (Res.20).

Kurgan veya Türbelerin üzerine konulan taş heykeller, Türk kaynaklarında, yakın zamana kadar, **balbal** adıyla tanınagelmıştır. Kaynakların ifadesine göre, Ruslar tarafından **Kamennaya plastika** (Taş heykel-taş baba) şeklinde söylenen bu heykeller Türkçe'ye **taş nine** adıyla çevrilmiştir⁶⁷: Günümüzde **Taş baba**, **taş heykel** gibi isimlerle anılan bu heykellere Kazaklar **sin tas** (sin taş) adını veriyorlardı. Kazaklarda **anıt ev-anıt mezar** anlamında kullanılan **kesene** kelimesi ise, Farsça'da ev manâsına gelen **kâşane** kelimesinden gelmektedir. Farsça'dan Kıpçakça'ya, oradan da Kazakça'ya geçmiştir. **Sin** kelimesi ise Çuvaş ve Tatarca'da yüz, resim anlamına gelmektedir. **Keşane** (kesene) kelimesi de "ölü'nün sureti" manâsını ifade

⁶⁵-Ş. Şombal-Kukaşev, a. g. e., p. 367.

⁶⁶-Ş. Şombal-Kukaşev, a. g. e., pp. 351-373; C. Yernazarov, Osennosti Pogealno-Pominalnoi Oryadnosti Kazahov Zapadnogo Kazahstana", **Obıçan İ Obıyadı Kazahov V Proşlom İ Nastoryaşem / Kazaktın Adet-Gruştarı MenSalt-Desturları: Ötkendegisi ve Bugünü**, Almatı 2001 (Rusça), pp. 324-346, Res.3.

⁶⁷-W. Bartdhold, a. g. e., S. 43,1947, s. 515.

etmektedir. Dolayısıyla **Sin tas** (sin taş) veya **taş baba** (balbal) kelimesinin de buradan türediği kabul edilmektedir⁶⁸ (Res.19).

Tarihten bilindiği kadarıyla, “Göktürkler döneminde, cenaze merasimlerinde, devletler taziye için elçiler gönderdikleri gibi, heykeller de göndermekteydi: Bilge Kağan öldüğünde Çin İmparatoru, taziye için bir elçi grubunu göndermişti. Bilge Kağan ve Kültiğin için yapılan anıtlarda, çok sayıdaki ulusun taziyelerini sunmak ve cenaze törenine katılmak için heykeller yollamışlardı. “**Pien-i Tien**, Türklerin cenaze törenlerinde tüm erkek ve kadınların süslü ve gösterişli elbiseler giydikleri ve mezarın yanında toplandıklarını” yazar. Ancak, Kuzey Çinde devlet kuran, Hun boylarından **Shih-Lo** cenaze töreninde insanların sıradan elbise giymesini, törenin sıradan bir gün bigi yaşanmasını istemişti”. Kaynaklarda bu konuda çok fazla bilgi vardır⁶⁹.

Taş heykeller çoğu kez, XI-XIII. yy. minyatürleri ile yine aynı dönemlere ait Büyük Selçuklu ve Anadolu seramikleri üzerindeki figürlere benzer şekilde, ellerinde, bel hizasında, bir kadeh veya ok-yay tutarken tasvir edilmişlerdir. Sözkonusu edilen taş heykeller bugünkü verilere göre, Anadolu’nun doğusu ile Karadeniz’in kuzey sahillerinden başlayarak Ortaasya’nın doğusuna kadar uzanan tüm alanda görülmektedir⁷⁰.

Aslı 10. yüzyılda, *Ebû-l Fereç* İsfahânî tarafından, 20 cilt halinde yazılan **Kitâb el Agânî** (Şarkılar Kitabı) isimli kitabın 1217-1219 yıllarına ait kopyalarından, İstanbul’da Fatih’te bulunan Millet Kütüphanesi’ndeki 1218-1219 tarihli 17. cildin takdim sayfasında (Feyzullah Efendi 1565) tahtında oturan emirin etrafında maiyeti, üst tarafında ise, devrin Zengi hükümdarlarında görülen, hilâl şeklinde, hale motifi tutan iki melek figürü yer alır. Şeffaf bir malzemedен yapılmış taht üzerinde oturan hükümdarın elinde ise, hükümlanlık veya kuvvet-kudret, ya da ölümsüzlük-ebedilik sembolü sayılabilecek bir ok ve yay görülür. Sırtında dökümlü bir kumaştan yapılmış kaftanı, başındak ise o döneme ait Selçuklu figürlerinde görülen, kürklü bir börk (şapka) yer alır⁷¹. Büyük Selçuklu dönemi seramiklerinin pek çoğunda da, ortada tahtında oturan bir hükümdar, kenarlarda ise maiyeti yer alır. Hükümdarın elinde bir kadeh ya da ok ve yay tasviri görülür.

Doğu Avrupa’da **Kuman** diye tanınan **Kıpçaklarla**, Ortaasya’da Kazakistan toraklarında yaşayan Hun, Göktürk, Uygur, Türkiş, Oğuz, Karluk gibi tüm Türk boylarında görülen bu heykellerin içlerinde kadın ve erkek heykelleri de mevcuttur (Res. 19). Bugün Kazakistan ve Kırgızistan topraklarında, bütün müzelerde birer ikişer örnek bulunmakla beraber, Kazakistan’da Taraz Müzesi’nde (Tarlas Nehri’nin aşağı kısımlarındaki mevkiye de **Sintaş** denildiği kaynaklarda belirtilmektedir⁷²), Kırgızistan’da da, eski **Burana** şehrinde, Buranakele Cami ve Minaresi’nin

⁶⁸-W. Bardsold, a. g. e., s. 519.

⁶⁹-Tilla Deniz Baykuzu, a. g. e., s. 9.

⁷⁰-Kazakistan’daki Taş heykeller hk. bkz. K. Baybosnov, **Jambıl Onırındağı Tas Müsünler, Kamennie İzvaynya Jambiloskoyı Orlastu, Stone Sculptures Of Zhambul Region** (Kazakça-Ruşça-İngilizce), Almatı Öner 1996; G. Ş. ELEVKENOVA, **Oserk İstornii Serednevekovoi Skulpturi Kazahistana**, Almatı, “Gılım”, 1996.

⁷¹-Sözkonusu minyatür kitabı hakkında geniş bilgi için bkz. G. İnal, **Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1995, s. 46-47.

⁷²-W. Bardsold, a.g.e., s. 520.

bulunduğu alanda, çevreden derlenip getirilen çok sayıda örneği bulunan bu heykellerin başlangıçta, “ölen kişinin hayattayken öldürdüğü düşmanlarını tasvir ettiği kabul edilmekteydi. Daha sonraları ise, ölen kişilerin hatırası için dikildiği, hatta ölen kişinin heykeli olabileceği” fikri kabul edilen bir görüş haline gelmiştir ki biz de aynı düşünceyi paylaşıyoruz (Res. 8).

Kaynaklarda, kurgan ya da türbelere Sintaş dikme geleneğinin XIII. yy.’a kadar sürdüğü, bu tarihlerden sonra konulmadığı kabul edilmektedir⁷³. Bu düşünceyi (sintaş dikme geleneği), XX. yy. başlarında öne sürülen isabetli bir görüş olarak kabul etmekle beraber, tarihçilerin verdiği bilgilerden yola çıkarak, İslâmiyetin Karahanlı Hükümdarı **Satuk Buğra Han**’ın henüz 12 yaşlarında iken, 912 yıllarında kabul ettiği ve Türkler arasında bu yıllardan itibaren yayılmaya başladığı kabul edilirse⁷⁴, XIII. yy.’dan daha önceki yıllarda sona erdiği, dolayısıyla üzerinde sintaş bulunmayan bir **oba**’yı (kurgan), Kazak ve Kırgız asıllı meslekdaşlarımızın kabul ettiği gibi, XIII. yy. değil, belki, X. yy.’dan başlayan ve XIII. yy.’a kadar devam eden bir zaman dilimine tarihlenen daha doğru olacağı düşüncesindeyiz (Res.19). Öteyandan, bugün Kazakistan’da, ölen bir kişinin mezar baş taşına (kök tas) heykelinin konulması ya da büyük boyutlarda yapılan mezar baş taşına resminin çizilmesini **sin tas** geleneğinin devamı olduğu kanaatineyiz (Res.7-8).

Türk dünyasında, Türkler İslâmiyete girdiği zaman, **kurgan** veya **oba** türü mezar geleneğinden hemen kopup, İslâm türü mezara geçilmemiştir. Bu geçiş herhalde uzun yıllar almış olmalıdır: Kaynaklarda İlk Türk-İslâm devleti olarak kabul edilen Karahanlılar’a ait, içinde “mezar hediyesi veya eşyası bulunmayan kurganların ortaya çıkartıldığından” söz etmektedir⁷⁵. Benzer geçiş dönemi İslâmiyetin kabulünde de yaşanmıştır: Karahanlı hükümdarı **Satuk Buğra Han**’ın İslamiyeti 955-960 yıllarında da resmi din haline geldiği düşünülürse, İslâmiyete geçiş bile birden bire yaşanmamıştır⁷⁶. Belki bu nedenle **Oğuz Yabgu Devleti** ile **Oğuz Türkmenleri** (Müslüman Oğuzlar) arasındaki mücadeleler, neredeyse Sırderya boylarının 1218-1220 yıllarında Moğollar tarafından tamamen istila edildiği dönemlere kadar sürmüştür⁷⁷. Hattâ, Rus yazarlara göre, “Cengiz’in Oğuz Yabgu topraklarını istilasından sonra Oğuzların bir kısmı, **Hoca Ahmed Yesevî** döneminde

⁷³-W. Bartdhold, **a. g. e.**, s. 516.

⁷⁴-Ekber N. Necef, **Karahanlılar**, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 200.

⁷⁵-Y. Çoruhlu, **a. g. e.**, s. 51.

⁷⁶-Karahanlılar 840-1212 yıllarında hüküm sürmüştür: “İlk hükümdarları **Bilge Kül Kadir Han**’dır. **Bazîr Arslan** ve **Oğulcak Kadir Han** adında iki oğlu vardır. Oğulcak Kadir Han zamanında yeğeni **Satuk Han** (Satuk Buğra Karahan bin Bâzair Han) İslâmiyeti kabul etmiştir. Amcası ile yaptığı taht mücadeleleri sonrasında hakimiyetini ilan etmiş ve İslâmiyeti resmi din olarak kabul etmiştir. Kendisinin 900-910 yıllarında doğduğu, 944-945 yıllarında İslâmiyeti kabul ettiği, İslamiyetin Türkler arasında yayılması için epey gayret sarf ettiği, Müslüman olunca **Abdulkerim** adını aldığı, 955 veya 959’da öldüğü, Kaşgâr’ın kuzeyindeki **Artuç**’ta gömüldüğü” bilinmektedir (bkz. N. Yazıcı, **Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s. 131). (Bazı kaynaklarda ise, **Satuk Buğra Han**’ın İslâmiyeti henüz 12 yaşlarında iken, 912 yıllarında kabul ettiği ve İslâmiyetin Türkler arasında bu yıllardan itibaren yayılmaya başladığı söylenmektedir (Ekber N. Necef, **Karahanlılar**, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 200).

⁷⁷-F. Sümer, **Eski Türklerde Şehircilik**, s. 88-89; F. Sümer, **Oğuzlar**, s. 37-42.

huzurlu bir hayat süren Müslüman Oğuzların yaşadığı **Yesî** (Türkistan) şehrine sığınıp, buradaki Müslüman Oğuzlarla kaynaşmıştır”⁷⁸.

Sin tas’ların (sin taş) en ünlü örnekleri şüphesizki **Költiğin** ve **Bilgekağan** anıtlarının yer aldığı, bugünkü Orta Mogolistan’da Orhun Irmağı’nın eski yatağı yanına dikilen **Orhun Abideleri** ile, Mogolistan’ın başkenti Ulan Bator’un (Ulaanbaatar) 50 km. kadar güney batısındaki Nalayh kenti le Tola Irmağı’nın sağ kıyısı arasındaki **Tsokto** denilen yerde bulunan **Tonyukuk** abideleridir⁷⁹: Çogu kez mezarın yanında, ender olarak kurgan yakınında ve mezar alanları dışında yer alan **sin tas**’lar anıt heykellerdi: “Sin tas”ların yüzü doğuya yönelik olarak dikilirdi. Zengin mezarları üzerine ise sivri tepeli bir türbe yahut tuğladan bir kule, bazen de taştan bir ev yapılırdı. Mezarın etrafına da at cesetleri konur veya derileri asılırdı”⁸⁰.

Göktürkler döneminde birisi öldüğünde ceset çadırın içine konulur, çocukları, torunları yani tüm akrabaları (kadın-erkek) toplanır ve kurban keserlerdi. Genellikle koyun ve at kurban edilirdi. Çadırın önünde toplanan akrabalar bıçakla yüzlerini keserek ağlarlar. Çizilen yerlerden kan ve göz yaşı birlikte akardı. Bunu yedi kere tekrar ederlerdi. Gömülme işlemi sırasında erkek, kadın herkes çok güzel elbise giyerdi. Mezarın baş ve ayak tarafına ve etrafına taşlar dikilirdi. Dikilen taşlar, ölen kişinin savaşta öldürdüğü insan sayısını gösterirdi⁸¹. Otağın etrafını yedi defa dolaşırlar, kapısına geldiklerinde kılıçla yüzlerini keserler, kan ve göz yaşı beraber akardı. Bunu yedi sefer yaparlardı. Uğurlu günlerinde öldürülen giydiği elbise ve kullandığı eşyaları cesetle aynı yerde yakarlardı. Külleri gömme zamanına kadar bekletilirdi: İlkbahar ve yazın ölenler, çayırların, ağaçların sararıp düşmesine, sonbahar ve kışın ölenlerin külleri ise çayırların, yaprakların yeşermesine kadar tutulurdu⁸². Ölünün mezara konmadan evvel çadırdaki bekletildiğine dair bilgilere X. yy. metinlerinde de rastlıyoruz: Kaynaklara göre, “Eski Türk Bulgarlarında erkekler ölenin kubbeli çadırının kapısında ağlıyorlar ve iki sene boyunca matem tutuyorlardı”. Aynı gelenek bugün Azerbaycan⁸³ ve Kazak Türkleri’nde de devam etmektedir.

Kazakistan’da eskiden de cenaze keçe veya bir beze sarılarak kaldırılırdı⁸⁴. M. Fuad Köprülü’nün yazdıklarına göre, “Bilhassa kış ortalarında, muayyen zamanda, her yıl **Ahmed Yesevî**’nin türbesi etrafında onbinlerce insan toplanır ve bir hafta ayin yaparlardı. Timur döneminden önce ve sonrasında, Kazaklar ve Özbekler arasında bu mezar civarında gömülmek bir ideal haline gelmişti. Kazak ve Özbek zenginleri türbe yakınında bir parça toprak satın alırlar; bunlar kışın ölseler bile cesetleri keçeye sarılarak bir ağaca asılır ve ilk baharda **Yesî**’ye götürülerek-kendi kabirlerine- **Kara Ahmed**, yani **Yesevî**’nin mezarı civarına defnolunurlardı”⁸⁵.

⁷⁸-C. P. Tolstov, “Goroda Guzov, İstoriko- Etnografiçeskiye Etudi ”, **Sovetskaya Etnografiya**, Akademiya Nauk Soyuz SSR, 3, Moskva-Leningrad (Rusça), 1947, pp. 55-102.

⁷⁹-Geniş bilgi için bkz. K. Uğurlu, **Orhun Anıtları**, Ahmet Yesevi Vakfı Yayını, Ankara 1998; O. F. Sertkaya-C. Alyılmaz- T. Battulga, **a. g. e.**, s. XXI.

⁸⁰-W. Bartdhold, **a. g. e.**, s. 518.

⁸¹-A. Taşağıl, **Gök-Türkler**, s. 98.

⁸²-A. Taşağıl, **Gök-Türkler**, s. 112.

⁸³-Y. Çoruhlu, **a. g. e.**, s. 48.

⁸⁴-F. Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, s. 86; A. Kayyum Kesici, **a. g. e.**, s. 46.

⁸⁵-M.Fuad Köprülü, “Ahmed Yesevi”, s. 211.

Kazakistan'da, VI-XIII. yy. arasında, Oğuz Yabgu Devletinin yaşadığı Aral Gölü (Oğuz Gölü) ile Sırderya Nehri boylarında kurulan, **Cend, Yeni-Kent** (Yangi Kent) gibi Oğuz şehirlerinde, VIII-XI. yy.'dan kalma türbeler mevcuttur. Büyük Selçuklu devletini kuran **Selçuk Bey**'in Cend'de yer alan türbesi de dahil, bugüne gelebilen türbelerin tamamına yakını yuvarlak plânlıdır⁸⁶. Yuvarlak plân şeklinin tercih edilmesinde kanaatimizce kurgan yada oba'ların plânı örnek alınmış olmalıdır (Res. 16-17) (Şek.2-3). Nitekim, Hazar Gölü yakınlarında bulunan ve M. Ö. IX-VI. yy.'lara tarihlenen **Tagisken kümbetleri** ile Anadolu'daki Mama Hatun Türbesi'nin (Tercan-Erzincan) kurganlarla olan benzerliği de çok açıktır. Tabiki Anadolu'da, XII. yy.'dan itibaren, İran'a yerleşen Büyük Selçukluların yaptığı çokgen gövdeli ve piramidal külahlı türbelerin katkısı daha etkin olmuştur. Ama yine de Anadolu'da, az da olsa, **Tercan Mama Hatun Türbesi** (XIII. ortası), **Kayseri Sırçalı Kümbet** (XIII. yy.) gibi yuvarlak plânlı türbeler de yapılmıştır.

Gerek Ortasya'da, Aral Gölü'nün doğusundaki Tagisken'de bulunan ve M.Ö. IX-VI. yy.'lara tarihlenen, **Tagisken'deki kubbeli mezar anıtları**, gerekse Anadolu'da, XIII. yy.'ın başlarına tarihlenen **Tercan Mama Hatun Türbesi** arasındaki benzerlik, çadır türündeki türbe yapılarının Ortaasya'dan Anadolu'ya taşınmış, bugüne değin bilinen en iyi örneğidir⁸⁷. Mama Hatun Türbesi inşa geleneği Anadolu'da belki tek bir yapı örneği ile sınırlı kalmıştır ancak, Kazakistan'da yeni inşa edilen türbelerde hâlâ yaşamaya devam etmektedir. En güzel örneği de, 1996-97 yıllarında, eski türbesi yıkılarak yeniden yapılan, Çimkent Oblusu'na bağlı Baydibek Avuldani'ndeki **Domalak Ana Kesenesi**'dir.

Anadolu'da bugüne kadar yapılan araştırmalar'da, kurgan'a benzeyen türbe yapıları bulunmuştur. Bunlardan birisi 1981 yıllarında Ordu / Mesudiye civarında yaptığımız yüzey araştırmalarında gördüğümüz bir yapı, diğeri ise Ahlat civarında **akit**⁸⁸ denilen yapıdır. Son yıllarda, benzer örnekler Azerbaycan topraklarında da bulunmuştur⁸⁹. Kazakistan'da, yeni inşa edilen bazı örneklerinde, ceset tıpkı kurganlardaki gibi, mezarın orta yerindeki mezar odasına konulmakta ve üzeri taş veya tahta ile kapatıldıktan sonra, tümsek bir şekilde, toprakla örtülmektedir. Bu mezar odasına da **akım** denilmektedir⁹⁰.

Sonuç olarak, Güney Kazakistan'da ölenin ardından yapılan törenler; mezarların şekli, mezar ve türbe inşa etme, defin geleneği, yemek verme, at ve deve yarışmaları, mezar ve türbede ateş yakılması, türbenin kubbesine tekerlek veya şarırak konulması, çocuğu olmayan kadınların türbeye beşik bırakması, deve derisinden yapılmış ipler bağlaması gibi gelenekler bugün Anadolu'da görülmeyen

⁸⁶-B. Deniz, "Büyük Selçuklu Devletinin Kurulduğu Şehir: Cend", **Tarihin İçinden, Doğumunun 65. yılında Prof. Dr. Ahmet Özgiray'a Armağan**, Ed. A. Erdoğan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 179-217. Oğuz Yabgu Dönemi türbelerini konu alan, "Oğuz Yabgu Dönemi "Munara" Türbeleri" isimli bir makalemiz Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığınca düzenlenen bir sempozyumda bildiri olarak sunulmuştur. İlgili makale yayına hazır vaziyettedir.

⁸⁷-Tercan Mama Hatun Türbesi ile Tagisken Anıt mezarlarının benzerliği hususunda geniş bilgi için bkz. O. Aslanapa, **Türk Sanatı-I**, s. 160-161; Y. Çoruhlu, **a. g. e.**, s. 53; N. Çam, **a. g. e.**, s. 66.

⁸⁸-B. Karamağaralı, "Ahlat'ta Bulunan Tümülüs tarzındaki Türk Mezarları", **Önasya**, S. 59-60, 1970, s. 4-5; N. Tabak, **Ahlat Türk Mimarisi**, İstanbul 1972, s. 46-48; Y. Çoruhlu, **a. g. e.**, s. 55-56; N. Çam, **a. g. e.**, s. s. 65.

⁸⁹-Y. Çoruhlu, **a. g. e.**, s. 62.

⁹⁰-Bkz. S. E. Acigali, **a. g. e.**, pp. 35-98.

ama Orta Asya'da yaşayan Türk Cumhuriyetleri ile akraba Türk boylarında hâlâ yaşatılmaktadır. Mezar veya türbeye sin tas (taş heykel-balbal) dikilmesi belki bugün Anadolu'da yoktur ama, son yıllarda Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan sin taslar ile, at ve koyun şekilli mezar taşları Orta Türk kültürü ile benzer geleneklerimizin devam ettiğini göstermektedir. Yine cenazenin yıkanması, kefenlendikten sonra halı ya da kilime sarılarak taşınması, sal-salaca gibi taşıma aletlerinin (besik-tabıt-satı) benzerliği, mezara defn işlemi tamamen benzer gelenekleri yansıtmaktadır.

Resimler:

Res.1- Cenazenin süyekçiler tarafından taşınması, b. deniz. 2004.

Res.2- Kiyiz (keçe) içinde taşınan cenazenin mezara indirilmesi, b. deniz. 2004.

Res. 3- Süyekçi'nin (ölenin en yakın akrabası, oğlu, kardeşi veya amcası) beline beyaz kuşak bağlaması, b deniz, 2004.

Res.4- Buyırgau toprağı'nın toplanması, b. deniz.2004.

Res.5- Ak jolcu'ların (ak yolcu) mezarlık ziyareti, b. deniz. 2004.

Res.6- Baba Ata-İskak Bab Kesenesi'nde Ak jolcu'ların yemek (tamak) anı, b. deniz, 2004.

Res.7- Türkistan-Kentav arasındaki bir mezarlıkta, üzerinde Hoca Ahmed Yesevî Türbesi'nin resmi bulunan bir mezar, b.deniz 2003.

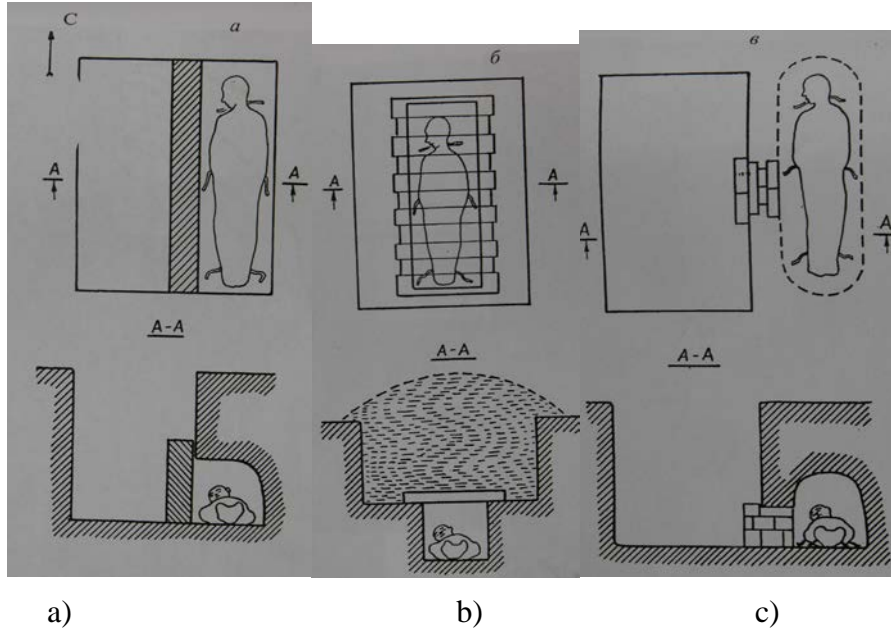
Res.8- Arıs-Çimkent arasındaki mir mezarlıkta büst şekilli bir “gök tas” (baş taşı), b. deniz 2004.

Res.9- Korgan (kale) mezar. Üzerinde koç başı (koşkar müyüz) bulunan mezarlar, Türkistan, b. deniz, 2004.

Res.10- Türkistan-Kızılorda arasında bulunan bir mezarlıkta beşik şekilli çocuk mezarı, b. deniz, 2004.

Şek.1- Güney Kazakistan - mezar tipleri , şematik çizim: a) lakat kör jarma b) jarma c) akım (S. E. Acıgali ve K. A. Bekbalak'dan)

Res.11- Mezar (mazar)- lakat kör jarma'nın (yarma) görünüşü, b. deniz, 2004.

Res.12- Mezar, lakat kör jarma'nın (yarma) önünün kerpiçle örüldükten sonra toprakla kapatılması, b. deniz. 2004.

Res.13- Jeskazgan yakınlarında, XIII. yy.'dan kalma bir türbede araba tekerleği, b. deniz, 2004.

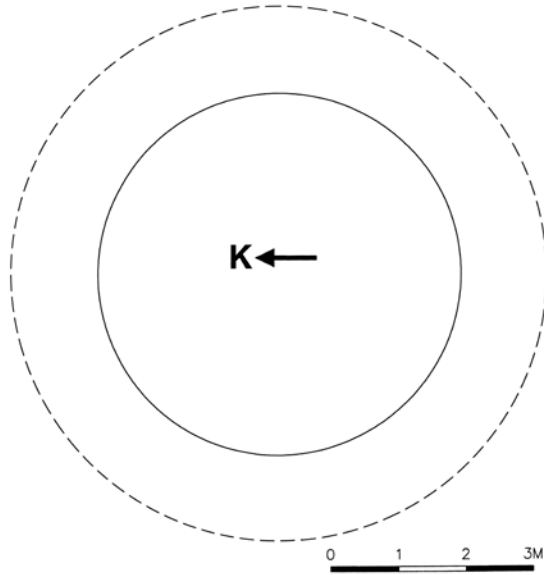
Res.14- Jeskazgan yakınlarında, XIII. yy.'dan kalma bir türbede “şanırak örtü” (çadır kubbesi), b. deniz, 2004.

Res.15- Türbe içine beşik bırakılması, Ayubi ve Kaybagar Kesenesi, Albayrak Köyü-Sozak / Çimkent, b. deniz, 2004.

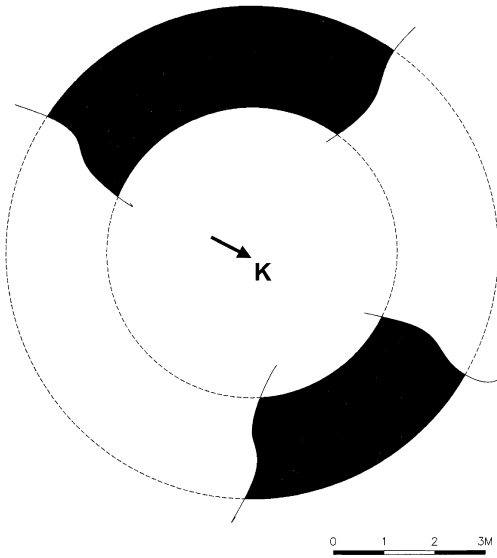
Res.16- “Oba” Türbe, Çimkent-Bedbahtdala, b. deniz. 2004

Şek.2- “Oba”, plân, Çimkent-Bedbahtdala, b. deniz. 2004

Res.17- Selçuk Bey "Munara" Türbesi, Cend, güney doğu yönünden görünüşü, X-XI. yy. b. deniz. 2004.

Şek.3- Selçuk Bey "Munara" Türbesi, Cend, plân, b. deniz, 2004.

Res.18- Camiye bağışlanan ve üzerinde “anneannemize torunlarından hatıra” yazan bir halı-ölümlük halı (Turbat-Çimkent, İsmail Ata Külliyesi Cami), detay, b. deniz. 2004.

Res.19- Dede Korkut ziyaretgâhı girişinde bulunan, Batı Göktürk dönemine ait (M. S. V-VI. yy.) erkek ve kadın heykeli (sin tas-balbal), b. deniz, 2004.

Res. 20- “Tüye şeşu” (deve çözme) töreni, b. deniz, (C. Yernazarov’dan).

Resim listesi:

Res.1- Cenazenin süyekçiler tarafından taşınması, b. deniz. 2004.

Res.2- Kiyiz (keçe) içinde taşınan cenazenin mezara indirilmesi, b. deniz. 2004.

Res. 3- Süyekçi'nin (ölenin en yakın akrabası, oğlu, kardeşi veya amcası) beline beyaz kuşak bağlaması, b deniz, 2004.

Res.4- Buyırgau toprağı'nın toplanması, b. deniz.2004.

Res.5- Ak yolcu'ların (ak yolcu) mezarlık ziyareti, b. deniz. 2004.

Res.6- Baba Ata-İskak Bab Kesenesi'nde Ak yolcu'ların yemek (tamak) anı, b. deniz, 2004.

Res.7- Türkistan-Kentav arasındaki bir mezarlıkta, üzerinde Hoca Ahmed Yesevî Türbesi'nin resmi bulunan bir mezar, b.deniz 2003.

Res.8- Arıs-Çimkent arasındaki mir mezarlıkta büst şekilli bir "gök tas" (baş taşı), b. deniz 2004.

Res.9- Korgan (kale) mezar. Üzerinde koç başı (koşkar müyüz) bulunan mezarlar, Türkistan, b. deniz, 2004.

Res.10- Türkistan-Kızılorda arasında bulunan bir mezarlıkta beşik şekilli çocuk mezarı, b. deniz, 2004.

Res.11- Mezar (mazar)- lakat kör jarma'nın (yarma) görünüşü, b. deniz, 2004.

Res.12- Mezar, lakat kör jarma'nın (yarma) önünün kerpiçle örüldükten sonra toprakla kapatılması, b. deniz. 2004.

Res.13- Jeskazgan yakınlarında, XIII. yy.'dan kalma bir türbede araba tekerleği, b. deniz, 2004.

Res.14- Jeskazgan yakınlarında, XIII. yy.'dan kalma bir türbede "şanırak örtü" (çadır kubbesi), b. deniz, 2004.

Res.15- Türbe içine beşik bırakılması, Ayubi ve Kaybagar Kesenesi, Albayrak Köyü-Sozak / Çimkent, b. deniz, 2004.

Res.16- "Oba" Türbe, Çimkent-Bedbahtdala, b. deniz. 2004

Res.17- Selçuk Bey "Munara" Türbesi, Cend, güney doğu yönünden görünüşü, X-XI. yy. b. deniz. 2004.

Res.18- Camiye bağışlanan ve üzerinde "anneannemize torunlarından hatıra" yazan bir halı-ölümlük halı (Turbat-Çimkent, İsmail Ata Külliyesi Cami), detay, b. deniz. 2004.

Res.19- Dede Korkut ziyaretgâhı girişinde bulunan, Batı Göktürk dönemine ait (M. S. V-VI. yy.) erkek ve kadın heykeli (sin tas-balbal), b. deniz, 2004.

Res. 20- "Tüye şeşu" (deve çözme) töreni, b. deniz, (C. Yernazarov'dan).

Şekiller listesi:

Şek.1- Güney Kazakistan - mezar tipleri , şematik çizim: a) lakat kör jarma b) jarma c) akım (S. E. Acıgali ve K. A. Bekbalak'dan)

Şek.2- “Oba”, plân, Çimkent-Bedbahtdala, b. deniz. 2004

Şek.3- Selçuk Bey “Munara” Türbesi, Cend, plân, b. deniz, 2004.